

ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΥ
ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

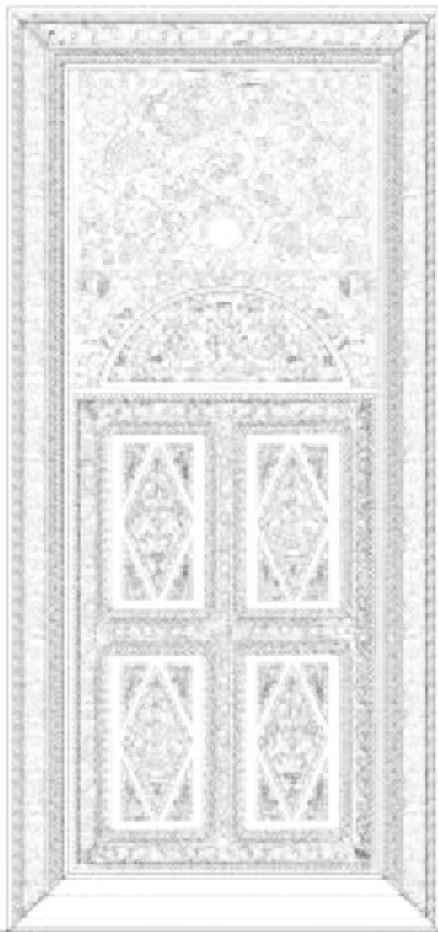
Αρχιτεκτονική
και Ξυλόγλυπτα

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΜΠΕΝΑΚΗ
1^ο παράρτημα

ΑΘΗΝΑ 2019

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΓΓΕΛΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ
ΤΗΣ
ΚΟΖΑΝΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

11ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΘΗΝΑ 2019

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε χάρη στη γενναιοδωρή συνδρομή του Σωματείου «Οι Φίλοι του Μουσείου Μπενάκη».

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ - 11ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΑΘΗΝΑ 2019

Εκδότης: Μουσείο Μπενάκη

Υπεύθυνη σύνταξης: Μάρια Διαμάντη

Συντακτική επιτροπή: Ειρήνη Γερουλάνου
Μάρια Διαμάντη
Γιώργης Μαγγίνης

Φιλολογική Επιμέλεια: Κλαίρη Προκοπίου

Προμετωπίδα: Δημήτρης Αναστασιάδης

Σχεδιασμός: Βαγγέλης Καρατζάς

Παραγωγή: Λενιώ Μαργαριτούλη

Εκτύπωση: Εκδόσεις Σαΐτη Α.Ε.

Βιβλιοδεσία: Βιβλιοδετείο Σερακιώτης Κων. Σπύρος

Φωτογραφία εξωφύλλου: Γενική άποψη του «καλού» οντά του αρχοντικού Τακιατζή, όπως έχει αποκατασταθεί στο Μουσείο Μπενάκη (δωρεά Δημητρίου και Λέοντος Μελά).

Μουσείο Μπενάκη
Κουμπάρη 1 - Αθήνα 106 74
www.benaki.gr
ηλεκτρονική διεύθυνση/email: journal@benaki.gr
τηλέφωνο/tel.: (+30-210) 3671006
τηλεομοιότυπο/fax: (+30-210) 3622547, 3671063

Benaki Museum
Koumbari 1 - Athens 106 74

© Μουσείο Μπενάκη

ISSN: 1109-4109

ISBN: 978-960-476-261-3

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΓΓΕΛΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

Αρχιτέκτων Δρ. Μηχ., τ. Καθηγητής του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου

ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ
ΤΗΣ
ΚΟΖΑΝΗΣ

Αρχιτεκτονική και Ξυλόγλυπτα

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

11ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΘΗΝΑ 2019

Στη μνήμη του Άγγελου Δεληβορριά,
του οραματιστή επιστήμονα, του γενναιόδωρου δάσκαλου, του αξέχαστου φίλου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7	ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ		ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ ΤΑΚΙΑΤΖΗ - Ιστορικά για το Αρχοντικό Τακιατζή	96
A. Η Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική στη Μακεδονία και στα Βαλκάνια στον 18ο-19ο αιώνα	8	Περιγραφή κι ανάλυση των ξυλόγλυπτων στοιχείων της διακόσμησης του χώρου	101
B. Η Επίδραση των Ευρωπαϊκών Ρυθμών	22	Σημειώσεις τέταρτου κεφαλαίου	121
Σημειώσεις Εισαγωγής	28		
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ		ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
ΚΟΖΑΝΗ - Τα κοινωνικά, οικονομικά και ιστορικά δεδομένα στη Δυτική Μακεδονία του 18ου αιώνα	30	ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ	
Σημειώσεις πρώτου κεφαλαίου	35	A. ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ ΧΑΡΙΣΗ ΤΡΑΝΤΑ, ΤΟΥ «ΜΠΑΣΑΓΙΑΝΝΗ»	122
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ		Περιγραφή των ξυλόγλυπτων στοιχείων του διακόσμου	130
ΤΟ ΚΟΖΑΝΙΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ - Γενικές Συνθετικές και Μορφολογικές Αρχές	38	B. ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ ΒΑΜΒΑΚΑ	131
Στενούρες και Απάνοιξη	38	Περιγραφή των ξυλόγλυπτων στοιχείων του διακόσμου	132
Η Αυλή	39	Σημειώσεις πέμπτου κεφαλαίου	137
Οι Θύρες	39	ΕΠΙΛΟΓΟΣ	138
Οι Τοίχοι	40	Σημειώσεις Επιλόγου	139
Τα Παράθυρα	40	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	
Η Διάταξη του Ισογείου	41	<i>Παράρτημα 1ο</i>	
Το Υπόγειο	42	ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ: ΔΥΟ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ ΣΥΝΟΛΑ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ	140
Χαγιάτια	43	<i>Παράρτημα 2ο</i>	
Ο Καλός Όροφος	43	Μανώλη Χατζηδάκη: Η ΠΛΗΡΗΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ	142
Σημειώσεις δεύτερου κεφαλαίου	49	<i>Παράρτημα 3ο</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ		ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΚΤΗΡΙΩΝ	145
Η ΔΩΡΕΑ ΣΤΑΘΑΤΟΥ - Ιστορικά για το Αρχοντικό Τσιμινάκη	50	Σημειώσεις Παραρτημάτων	147
Σωζόμενα Τεκμήρια	52	ENGLISH SUMMARY	
Ανάλυση των στοιχείων του ξυλόγλυπτου διακόσμου	55	A. Traditional architecture in the Balkans, during the 18th and 19th century	149
Η αναζήτηση της μορφής του αρχιτεκτονικού πλαισίου	81	B. Theories and type research	151
Η διάταξη του Αρχοντικού	83	C. Baroque and rococo influence in ottoman and balkan decoration	151
Η αποκατάσταση του χώρου. Μεταβολές, υπολογισμοί και υποθέσεις	89	D. A few historic notes on West Macedonia	153
Σημειώσεις τρίτου κεφαλαίου	92	E. The City of Kozani	153
		F. Glossary and terms	155
		ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ	156
		ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	156
		BIBLIOGRAPHY	159

Ν. Εγγονόπουλος, *Κοζάνη, Αρχοντικό.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αρχοντικά της Κοζάνης στο Μουσείο Μπενάκη

ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ, χαρακτηριστική θέση κατέχουν δύο σύνολα της «λαϊκής» αρχιτεκτονικής της Δυτικής Μακεδονίας, η ποιότητα, η προέλευση και η πληρότητα των οποίων τα καθιστούν μοναδικά. Πρόκειται για τα ξυλόγλυπτα στοιχεία του διακόσμου των επισήμων χώρων υποδοχής, από δύο επώνυμα αρχοντικά σπίτια της Κοζάνης. Και χρησιμοποιώ τον όρο «επώνυμα», γιατί η επιστημονική έρευνα μάς επέτρεψε να αναγνωρίσουμε και να ταυτίσουμε, πλέον, τα σύνολα αυτά με τους «καλούς» οντάδες δύο μεγάλων κονακιών επιφανών οικογενειών της Κοζάνης με σημαντική ιστορία στην εξέλιξη της πόλης και των καλλιτεχνικών τάσεων του 18ου αιώνα.

Θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε όλες τις πτυχές της απροσδόκητης περιπέτειας των ξυλόγλυπτων αριστουργημάτων της μακεδονικής μας παράδοσης και της δυσχερέστατης «επιχείρησης» της διάσωσης και αναστήλωσής τους στους χώρους που ειδικά δημιουργήθηκαν για τον σκοπό αυτό στο Μουσείο Μπενάκη.

Μέσα στους στόχους μας περιλαμβάνεται και η πλήρης γραφική αποκατάσταση της αρχικής τους μορφής, η τεκμηρίωση και αναπαράσταση του αρχιτεκτονικού πλαισίου, για το οποίο δημιουργήθηκαν, και η αποτίμηση της σημασίας τους.

Σε αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε κατά την εποχή που τα ξυλόγλυπτα αυτά ταξίδεψαν κομματιασμένα για την Αθήνα, σήμερα οι μελέτες για τη «λαϊκή» αρχιτεκτονική είναι πλέον πολλές και προσφέρουν μια εκτενέστερη βιβλιογραφική υποστήριξη στον ερευνητή. Έτσι στηριχθήκαμε στις δημοσιεύσεις των πρώτων αποτυπώσεων στην Καστοριά, στην Κοζάνη και στη Σιάτιστα στη σειρά της «Πινακοθήκης της Τέχνης του Ελληνικού Λαού», στις μελέτες της Αγγελικής Χατζημιγάλη, στις

πολλές δημοσιεύσεις για τη Μακεδονική Αρχιτεκτονική του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου, στις εκδόσεις του ΕΜΠ και της «Μέλισσας» για παρόμοια ζητήματα, αλλά και σε ανέκδοτες εργασίες που βρίσκονται στα αρχεία του Μουσείου Μπενάκη.

Από τους πολλούς Κοζανίτες που έσπευσαν αρωγοί στο έργο μου, ιδιαίτερα ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Κων. Δαρδούφα, τον διαπρεπή Κοζανίτη συνάδελφό μου κ. Αγγέλη, την πρόεδρο του συλλόγου των Κοζανιτών στην Αθήνα κα Χασάπη για την παντοειδή υποστήριξη της έρευνάς μου.

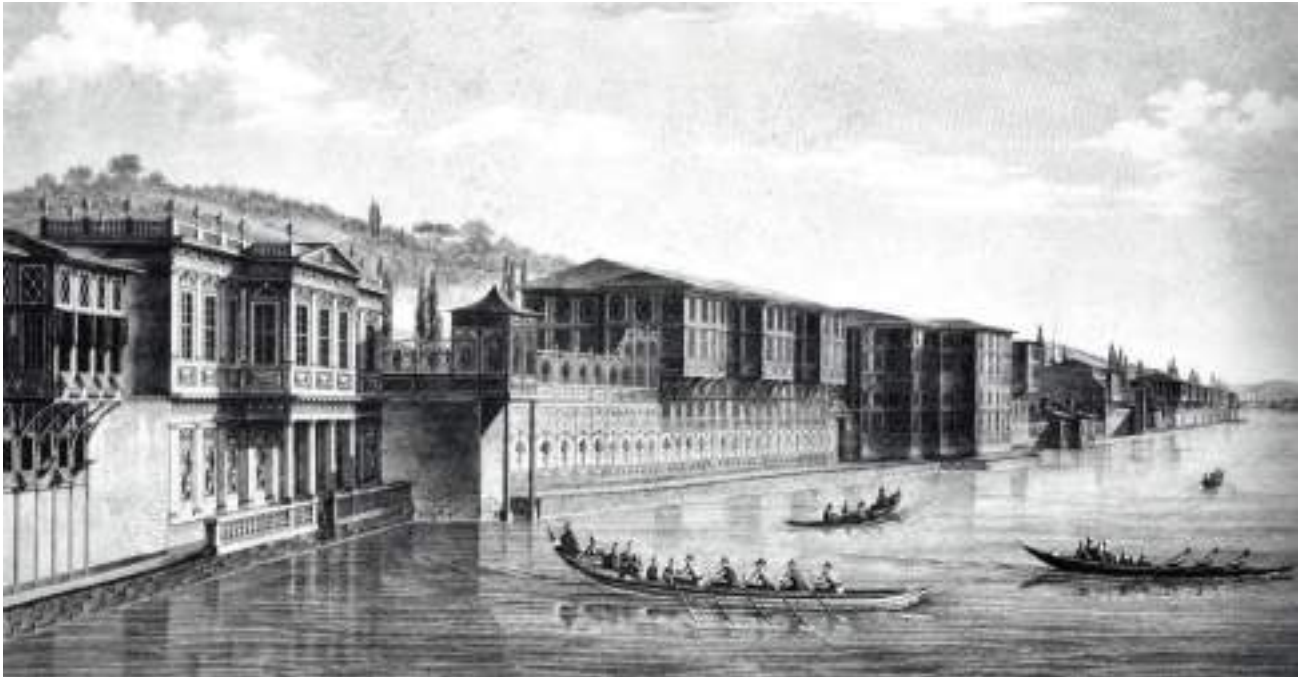
Τέλος, θα ήθελα να τονίσω τα πόσα οφείλω στον αείμνηστο φίλο Άγγελο Δεληβορριά, τον εμπνευσμένο οραματιστή του Νέου Μουσείου Μπενάκη, για την τιμή και την ευκαιρία που μου έδωσε, αναθέτοντάς μου τη μελέτη και τη δημοσίευση των δύο κοζανίτικων οντάδων, που τόσο υποδειγματικά έχουν εκτεθεί στους χώρους του Μουσείου «μας».

Γι' αυτό θέλω να κλείσω αυτό τον πρόλογο με λίγα δικά του λόγια:

«Οι εντυπωσιακές δημιουργίες της λεγόμενης “λαϊκής” τέχνης διακρίνονται για τις συνειδητές ή ασυνειδητές ανακλήσεις των αναμνήσεων της βυζαντινής αίγλης, τις οποίες, ωστόσο, εμπυχώνει κάτι από την επιβλητική διακοσμητική διάθεση του ύστερου μπαρόκ μαζί με μια ευδιάκριτη χροιά από τη φυτική χάρη του ροκοκό και την [...] κομψότητα των οθωμανικών επιδράσεων [...] Με την καθαρότητα της διατύπωσης [...] τη χρωματική ευφορία και την απέραντη ποικιλία των θεματικών της παραγώνων, η ελληνική τέχνη των αιώνων της ξενοκρατίας πλέκει ένα δοξαστικό εγκώμιο στην υπομονή, την επιμονή και την ελπίδα».

Γ. Α. Προκοπίου
Αθήνα, Απρίλιος 2019

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Η Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική στη Μακεδονία και στα Βαλκάνια
στον 18ο-19ο αιώνα

Εικ. 1. Άποψη του σεραγιού της αδελφής του Σουλτάνου Σελίμ Γ΄ στο Μπουρνού (19ος αιώνας).

ΜΙΑ ΑΠΡΟΣΔΟΚΗΤΗ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ περιμένει τον ερευνητή των αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών ρυθμών όταν φτάσει να μελετήσει τα παραδείγματα –όσα σώζονται– της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής του 18ου-19ου αιώνα στην περιοχή των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, τις μεγάλες δηλαδή αρχοντικές κατοικίες και τα παλάτια, που συνήθως ονομάζουμε κονάκια ή σεράγια. Θα βρεθεί μπροστά σε έργα τέχνης, που φέρουν τη σφραγίδα της ρυθμολογίας του μπαρόκ και του ροκοκό, όχι μόνο στις όχθες του Δούναβη –όπου το περιμένει κανείς– αλλά και στα βουνά της Θεσσαλίας, στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και στα παράλια της Πόλης και της Μαύρης Θάλασσας (εικ. 1).

Ποια είναι η προέλευση της μοναδικής εκείνης αρχιτεκτονικής της κατοικίας στις χώρες που αποτελούσαν το κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον 18ο αιώνα; Ποια είναι η καταγωγή των όμοιων εκείνων στοιχείων, που συγκρότησαν το κοινό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο για

τη δημιουργία των έξοχων σπιτιών και των πολεοδομικών συγκροτημάτων, στις περιοχές που ανήκουν σήμερα στην Ελλάδα, στην Αλβανία, στη Σερβία, στη Βουλγαρία και στην Τουρκία; Ο όρος «τούρκικο σπίτι» –που τόσο καταχρηστικά χρησιμοποιείται από πολλούς μελετητές– μήπως είναι τόσο αδόκιμος, όσο και ο αντίστοιχος «Βορειοελλαδίτικη» ή «Μακεδονική» αρχιτεκτονική;¹

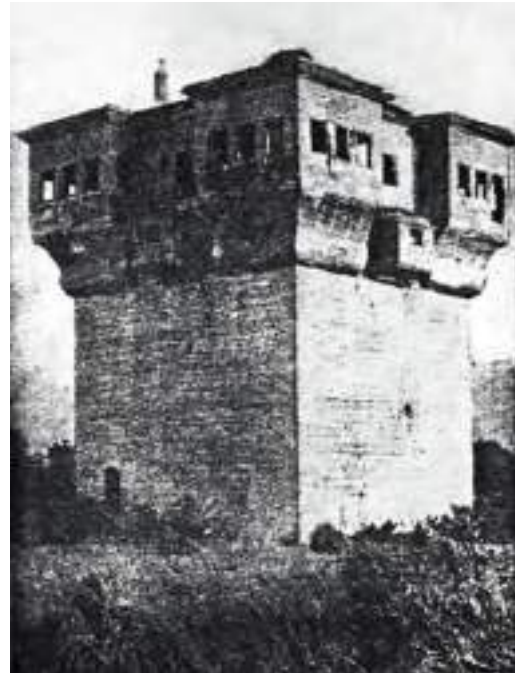
Τα πιο πολλά από τα ερωτήματα αυτά ίσως μείνουν αναπάντητα –παρά τις πολλές προσπάθειες των μελετητών, που καθρεφτίζονται σε μια πλούσια, αλλά χρωματισμένη από εθνικιστικές διεκδικήσεις βιβλιογραφία– για έναν ανυπέρβλητο από την επιστήμη λόγο: κανένα οικοδόμημα του τύπου, που μελετάμε εδώ, δεν σώζεται παλαιότερο από τον 17ο αιώνα και τα περισσότερα και πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι μόλις 150-250 ετών. Τούτο, βέβαια, οφείλεται στο ότι τα σπίτια αυτά, τα «κονάκια», (εικ. 2, 3, 9) ήταν φτιαγμένα κυρίως από ξύλο ή, καλύτερα, είχαν τους καλούς ορόφους (έναν έως

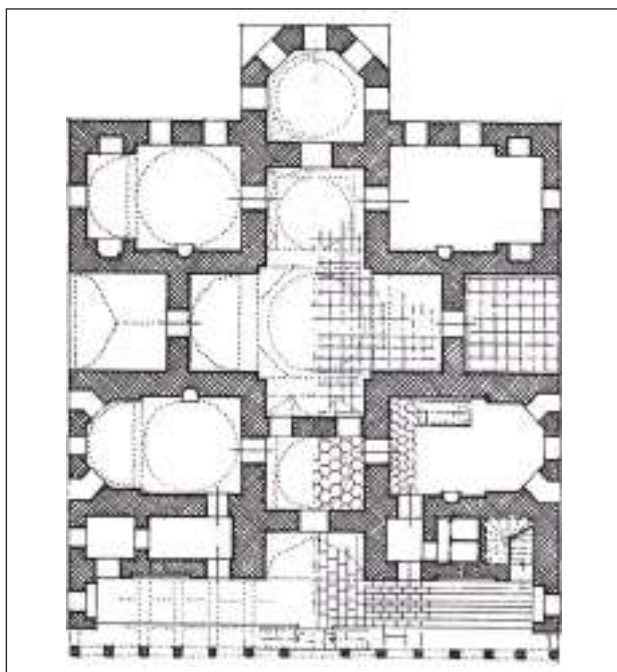
Εικ. 2. Το αρχοντικό Καραγιαννόπουλου στη Σιάτιστα (18ος αιώνας).

δύο πάντοτε) κατασκευασμένους με σκελετό, πατώματα και στέγη ξύλινα, επάνω σε ένα μονώροφο ή ημιδιώροφο ισόγειο από πέτρα, ενισχυμένη με ξυλοδεσιές.² Η φυσική φθορά του χρόνου και η φωτιά δεν μας άφησαν κανένα δείγμα τόσο παλιό, ώστε να μπορεί αυτό να αποτελέσει τον συνδετικό –κι αποδεικτικό– κρίκο με κάποια προηγούμενη αρχιτεκτονική παράδοση. Οι ισχυρισμοί για τη συνέχεια της βυζαντινής αρχιτεκτονικής ή του αλβανικού «κούλα», παρά την ένταση των επιχειρημάτων, δεν εξηγούν (παρά μόνο σε τοπική κλίμακα) τη διάδοση του τύπου αυτού, από τις ακτές της Αδριατικής έως την Άγκυρα.³

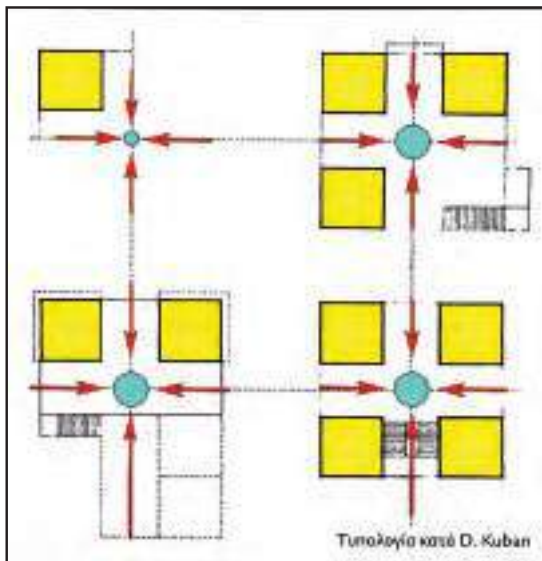
Είναι βέβαιο ότι παραλλαγές του τύπου υπάρχουν πολλές κι οφείλονται στις ιδιομορφίες των τοπικών πολιτισμών, με τις δικές τους μεθόδους κατασκευής. Τα «κονάκια», έτσι, έχουν διαφορές στη μορφή και στα υλικά, από περιοχή σε περιοχή. Τα κοινά τους στοιχεία, όμως, αυτά που τα καθιστούν ένα ενιαίο αρχιτεκτονικό φαινόμενο, είναι περισσότερα. Έτσι, λοιπόν, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι στη Μ. Ασία και στα Βαλκάνια δημι-

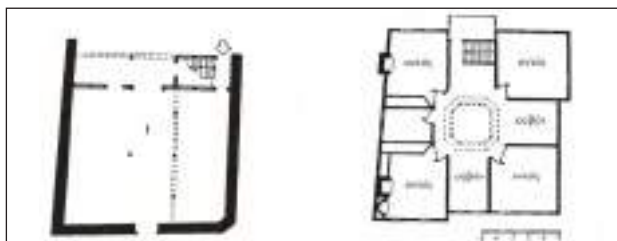
Εικ. 3. Πυργόσπιτο του 18ου αιώνα στον Σεπτέμβρη της Βουλγαρίας.

Εικ. 4. Το Τσινιλι Κίοσκ στην Πόλη (15ος αιώνας, κάτοψη).

Εικ. 5. Τυπολογία της παραδοσιακής κατοικίας κατά D. Kuban.

Εικ. 6. Το σπίτι Βογοτόφ στην Κοπήρηφστησα της Βουλγαρίας (κατόψεις).

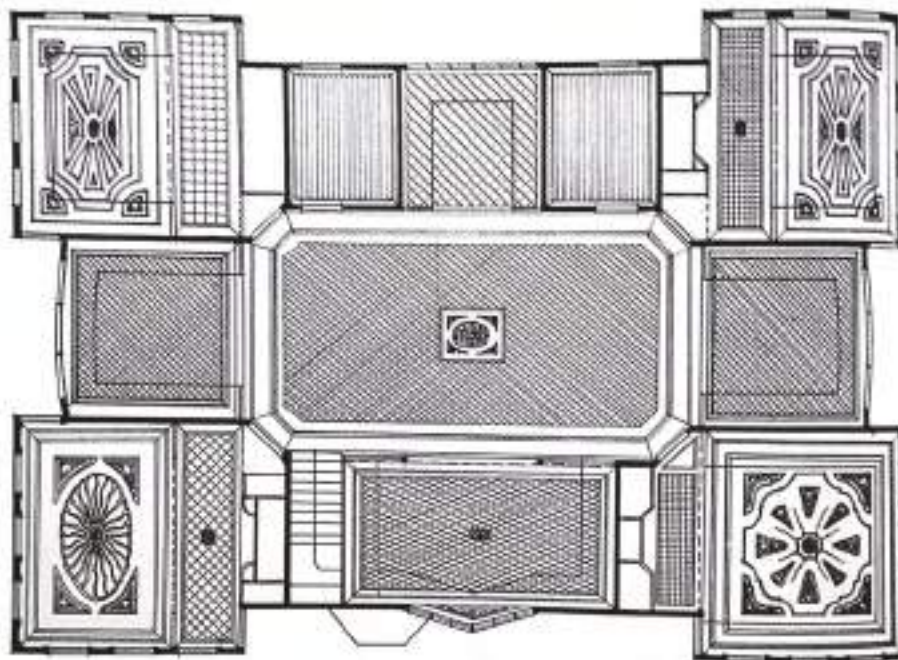
ουργείται ένας «νέος» τύπος κατοικίας, άγνωστος στις άλλες μουσουλμανικές χώρες, άμεσα αναγνωρίσιμος από το σχέδιό του, το οποίο, στις κύριες γραμμές του, είναι παντού το ίδιο.⁴

Πολλές θεωρίες έχουν διατυπωθεί για την προέλευση του σχεδίου του τυπικού «κονακιού» του 18ου αιώνα. Ο D. Kuban φαίνεται να προτιμά τη θεωρία της προσθετικής των χώρων, που ξεκινά από μία βασική μονάδα, τον «οντά», και ανάλογα με το μέγεθος και τις ανάγκες της κατοικίας (καθώς και με το κλίμα) προσθέτει τέτοιες μονάδες γύρω από τον κεντρικό πυρήνα (εικ. 5).⁵

Αντίθετα, ο G. Goodwin πιστεύει ότι το σχέδιο του κονακιού έρχεται από ένα αρχιτεκτονικό πρότυπο φορτισμένο με ιερή σημαστική. «Το οθωμανικό κονάκι», γράφει, «παίρνει το σχέδιό του από το Τσινιλι Κίοσκ, αυτοκρατορικό κτίσμα του 15ου αιώνα, στην Πόλη (εικ. 4). Η συμβολική σημασία του σταυροειδούς αυτού σχεδίου, που είχε συγκεντρώσει πολλές μυστικιστικές συνεμφάσεις, ιδίως γύρω από το κεντρικό στοιχείο του τρούλου, διατηρείται σε τέτοιο βαθμό, ώστε ακόμη και όταν ο τρούλος δεν υπάρχει στην κεντρική αίθουσα, η οροφή βάφεται γαλάζια. Οι τέσσερις γωνίες ανάμεσα στους βραχίονες του σταυρού γίνονται τα ιδιαίτερα δωμάτια (οντάδες), ενώ τα τέσσερα “εϋβάν”, οι βραχίονες του σταυρού, μεταμορφώνονται στα καθιστικά ή χωρίζονται και γίνονται πρόσθετα δωμάτια. Σε μικρότερα κονάκια η ομοιότητα διατηρείται αρκετά, ώστε να υποδεικνύει ότι, ακόμη και έτσι συνεπτυγμένος, ο συμβολισμός διατηρεί τη ζωτικότητα του. Τέτοια σχέδια βρίσκονται τόσο στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα όσο και στη Μ. Ασία, πράγμα που δείχνει ότι το “κονάκι” αυτού του τύπου ταίριαζε ιδανικά στον τρόπο ζωής της εποχής» (εικ. 6, 8).⁶

Βασισμένος πάνω σε εκτεταμένες απογραφές και αποτυπώσεις, ο καθηγητής S. H. Eldem, ο πατριάρχης του κλάδου στην Τουρκία, προτείνει μια τυπολογική, μάλλον, κατάταξη, παρά ιστορική ερμηνεία του τύπου του «κονακιού», παρόλο που του αποδίδει μian ηλικία πολύ αμφοβητήσιμη. Θα επανέλθουμε στην τυπολογία του καθηγητή S. H. Eldem, γιατί αποτελεί, ακόμη, τον θεμέλιο λίθο για την κατανόηση της δομής της παραδοσιακής κατοικίας που εξετάζουμε (εικ. 8).⁷

Άλλοι ερευνητές προτείνουν (σαν βασικό κανόνα της θεωρίας τους) είτε τους παράγοντες των κλιματικών διαφορών κατά περιοχή, τη διαίρεση των οντάδων σε γυναικωνίτες και ανδρώνες, την οργάνωση της κάτοψης με βάση το δωμάτιο του «οντά» σε σχέση με το χολ, τον

Εικ. 7. Κάτοψη του «καλού» ορόφου στο σεράι του μπέη Γ. Βούλγαρη στην Ύδρα (1802). Αποκατάσταση κατά Γ. Προκοπίου.

«σοφά»⁸ (ή «δοξάτο» στη Μακεδονία), είτε τη διαίρεση καθ' ύψος του σπιτιού σε ισόγειο, «κατώι», με βοηθητικούς χώρους και πρώτο όροφο, «ανώγι», με τα κύρια διαμερίσματα του νοικοκύρη.⁹

Μια πρόσφατη ενδιαφέρουσα προσπάθεια να εισαχθούν οι σημειολογικές μέθοδοι στην ανάλυση του κονακιού, προσδιορίζει τέσσερα ζεύγη αντιθέσεων στη δομή του:

Το πρώτο ζεύγος αναφέρεται στην αντίθεση μεταξύ του «καλού» ορόφου, τυποποιημένου γεωμετρικά και συνθετικά, και του ισογείου, που εξαρτάται από το είδος του οικοπέδου και τον δρόμο.

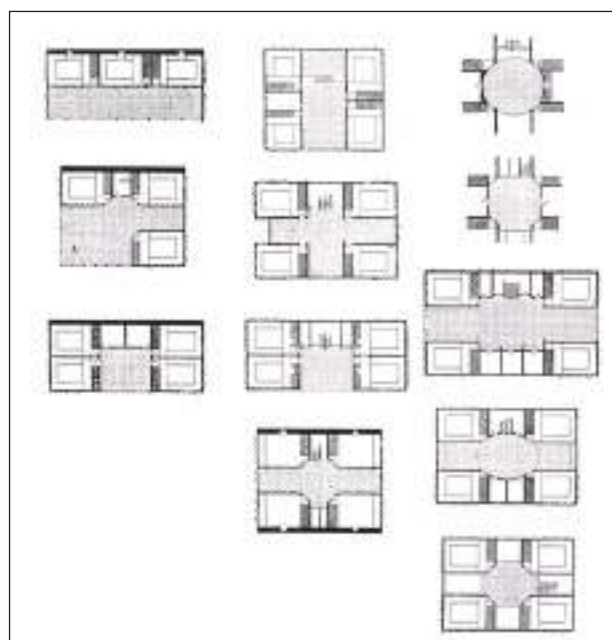
Το δεύτερο ζεύγος αντιθέσεων, όπως και το πρώτο, αναφέρεται στην αντιπαράθεση του «καλού» ορόφου, με την προδικασμένη τυπολογία του, και του ισογείου, σχεδόν πάντοτε «ατυπικού» (εικ. 6).

Το τρίτο ζεύγος αφορά στον κλειστό χαρακτήρα του ισογείου, σε αντίθεση με τον ανοιχτό στον δρόμο ή στον κήπο χαρακτήρα του «καλού» ορόφου (εικ. 2).

Τέλος, το τέταρτο ζεύγος αντιθέσεων επαναφέρει το γνωστό σε όλους θέμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του οντά, χώρου πιο ιδιωτικού, και του σοφά, χώρου κοινωνικών σχέσεων (εικ. 7).¹⁰

Δεν είναι έργο της παρούσας μελέτης να αναλύσει ή

να κάνει κριτική στις θεωρίες αυτές. Τις παραθέτουμε για λόγους ενημερωτικούς, καθώς το αντικείμενό μας εντάσσεται στα πλαίσια του αρχιτεκτονικού φαινομένου «κονάκι», στο οποίο τα παραπάνω αναφέρονται.

Εικ. 8. Τυπολογία του κονακιού κατά τον καθ. S. H. Eldem (1955).

ΤΥΠΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ας περιγράψουμε τα τυπικά χαρακτηριστικά του «κονακιού», όπως τα γνωρίζουμε από τα παραδείγματα που σώζονται μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα:

Σε αντίθεση με τη μνημειακή αρχιτεκτονική των ιερών κτηρίων (π.χ. τζαμιά κ.ά.), η αρχιτεκτονική της κατοικίας ή των παλατιών –στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αναφέραμε– δεν έχει εντυπωσιακή εξωτερική εμφάνιση. Η οργάνωση των όγκων είναι γενικά ασύμμετρη. Οι κατοικίες σπάνια ξεπερνούν τους δύο ορόφους.

Το παραδοσιακό κονάκι χαρακτηρίζεται: α. από τη στέγη του, με λιθόπλακες ή κεραμίδια, που εξέχει έντονα και προστατεύει τις προσόψεις (όπως οι τέντες των νομάδων), β. από τις προεξοχές του πρώτου, κυρίως, ορόφου (σαχνισιά ή «ξεπεταχτά») που στηρίζονται πάνω σε ξύλινα φουρούσια, γ. από τα πολλά και μεγάλα σε σειρά παράθυρα. Αυτά δίνουν και τον γραφικό του χαρακτήρα, μαζί με τη θέση του σπιτιού μέσα στην πόλη, σε συνδυασμό με τον κήπο του (εικ. 9).¹¹

Στοιχεία όπως θόλοι, αψίδες και μνημειακές πύλες δεν υπάρχουν παρά μόνο σπάνια, στα πλουσιότερα παραδείγματα, όπως στην Κοζάνη ή στα Γιάννενα. Αντίθετα οι ευθείες γραμμές, κυρίως οι οριζόντιες, διαγράφουν τον χαρακτήρα του κτηρίου. Η πέτρα, που κυριαρχεί στην αρχιτεκτονική των θρησκευτικών κτηρίων, εμφανίζεται

σε περιορισμένη χρήση στην κατοικία, κυρίως στο «κλειστό» ισόγειο και σπανιότερα σε κάποιον μεσόωροφο.

Εκείνο, όμως, που κάνει τα σπίτια αυτά πραγματικά μνημεία είναι τα θαυμάσια ξυλόγλυπτα και η ζωγραφική των εσωτερικών τους χώρων, που καλύπτουν θύρες και ταβάνια, κιγκλιδώματα και κολώνες, ερμάρια και «φαρσώματα» (ξυλεπενδύσεις τοίχων) μ' ένα μίγμα ανατολικών και μπαρόκ σχεδίων (εικ. 10, 11).¹²

Αν και οι ποικίλες κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στη Μ. Ασία και στα Βαλκάνια, από τα μεσογειακά παράλια έως τα ορεινά υψίπεδα, υπαγόρευαν διαφορετικούς τύπους και υλικά κατασκευής, όμως η διάταξη των χωριστών εισόδων, κλιμακοστασίων και διαμερισμάτων είναι παρόμοια. Στις θερμότερες ζώνες π.χ. έχουν κίοσκια και εϊβάν, με ανοιχτά χαγιάτια και αυλές με σιντριβάνια, ενώ πιο βόρεια το κέντρο του σπιτιού είναι ένα μεγάλο κλειστό χολ, που ονομάζεται στην Ανατολή «σοφάς» ή «δοξάτο» στη Μακεδονία, με τα δωμάτια διατεταγμένα γύρω του,¹³ σχεδόν συμμετρικά (εικ. 12).

Τα περισσότερα κονάκια έχουν εσωστρεφή χαρακτήρα. Κλείνουν προς τον δημόσιο χώρο με ψηλούς περιβόλους και πορτόφυλλα φρουριακά σιδερόφραχτα στην κεντρική πύλη τους, από την οποία περνάει κανείς σε μια μεγάλη περιτοιχισμένη αυλή (στην Ανατολή «ανλι») με κήπο, τον «μπαχτσέ». Η ύπαρξη κήπου είναι υποχρεωτική, ακόμη και για τα αστικά αρχοντικά του 19ου αιώνα

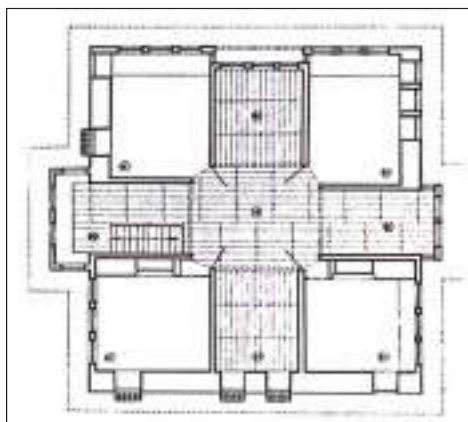
Εικ. 9. Το αρχοντικό Πουλκίδη στα Σιάτιιστα (περί το 1752).

Εικ. 10. Αποκατάσταση «καλού» οντά από το σεράι του μπέη Γ. Βούλγαρη στην Ύδρα, στο Μουσείο Μπενάκη.

Εικ. 11. Η αίθουσα των ακροάσεων του Αλή-Πασά στα Γιάννενα (περί το 1800).

Εικ. 12. Κάτοψη του «καλού» ορόφου από το αρχοντικό Μητούση στην Καστοριά (17ος αιώνας).

Εικ. 13. Ερειπωμένο αρχοντικό στα Γιάννενα (18ος-19ος αιώνας).

(εικ. 13). Η αυλή είναι πλακόστρωτη και διακρίνεται από τον κήπο, όσο μικρή και αν είναι, και χωρίζεται απ' αυτόν με την «πεζούλη». (εικ. 9, 35). Σε κάποια γωνιά της αυλής, απομονωμένα από το κυρίως σπίτι, βρίσκονται η κουζίνα («μαερείο») και το πλυσταριό, και ίσως το λουτρό, καθώς και στάβλοι και αποθήκες.

Στο ισόγειο, που είναι πάντοτε λιθόχτιστο με κλειστούς τοίχους και μικρά παράθυρα προς τον δρόμο, βρίσκονται οι αποθήκες, οι κάβες, τα κελάρια, τα πατητήρια ή τα εργαστήρια (ανάλογα με το επάγγελμα του νοικοκύρη) ή τα δωμάτια του προσωπικού και σπανιότερα η κουζίνα. Όταν

υπάρχει ημιώροφος (το μεσοπάτωμα), συνήθως χρησιμοποιείται σαν βοηθητικός χώρος ή «μαγαζές». Χαρακτηρίζεται και αυτός από μικρά παράθυρα και συνήθως δεν προεξέχει πέρα από το περίγραμμα των τοίχων του ισογείου.

Οι ανώτεροι όροφοι προεξέχουν ο καθένας και περισσότερο από τον προηγούμενό του. Στον τελευταίο όροφο με τη στέγη και τα μεγάλα προεξέχοντα γείσα, βρίσκονται οι χώροι υποδοχής και καθημερινής ζωής των νοικοκυραίων, οι οντάδες, γύρω από τον μεγάλο κεντρικό σοφά, το δοξάτο (ή «ηλιακό», αν είναι ανοιχτό σαν εξώστης στην αυλή) (εικ. 9, 12, 13).¹⁴

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΚΟΖΑΝΙΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

Γενικές Συνθετικές και Μορφολογικές Αρχές

Εικ. 50. Σοκάκι.

Εικ. 51. Ο τοίχος και η πύλη της αυλής του αρχοντικού Γ. Λασσάνη.

Η ΚΟΖΑΝΗ ΑΝΑΠΤΥΣΣΕΤΑΙ ΣΕ ΜΙΑ αμφιθεατρική τοποθεσία στους πρόποδες των Καραγιαννίων και στρέφεται προς την κοιλάδα του Αλιάκμονα. «Βλέπει προς μεσημβρίαν της όλην την υπ' αυτήν πεδιάδα. Η θέα της εκτείνεται εις περισσότερον από πέντε ωρών διάστημα».¹ Το δασώδες περιβάλλον και η απόσταση από τα γνωστά περάσματα για τη νότια χώρα, προστάτευαν τον οικισμό από τους εχθρούς. Επιπλέον, το υγιεινό κλίμα και τα άφθονα νερά έκαναν την Κοζάνη ιδανικό τόπο οίκησης.

Όπως φαίνεται, η πολεοδομική διάταξη δεν ακολουθούσε κάποιο προκαθορισμένο σχέδιο. Η αυθόρμητη χάραξη, χαρακτηριστική της περιόδου της Τουρκοκρατίας, καθοριζόταν κυρίως από την ανάγκη για μεγαλύτερη ασφάλεια του οικισμού και τις κλίσεις του εδάφους. Παλαιότερες μακεδονικές πόλεις, όπως οι Βέροια, Έδεσσα, Καστοριά κ.ά., προστατεύονταν, συνήθως, από έναν συνδυασμό αμυντικής οργάνωσης και περιμετρικής οχύρωσης, η οποία διαχώριζε τον οικισμό από την ύπαιθρο. Όταν περιορίστηκαν οι εισβολές μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και παράλληλα εξελίχθηκε η πολεμική τεχνολογία, το σύστημα αυτό δεν χρησίμευε πια. Έτσι, όντας οικισμός των νεότερων χρόνων, η Κοζάνη δεν απέκτησε περιμετρική οχύρωση.² Μόνη προστασία της πόλης ήταν η εσωστρεφής αμυντική οργάνωση, χαρακτηριστικό που παρουσιάζουν και άλλοι σύγχρονοί της οικισμοί της Δυτικής Μακεδονίας³ (εικ. 50).

ΣΤΕΝΟΥΡΕΣ ΚΑΙ ΑΠΑΝΟΙΞΗ

Η έλλειψη αμυντικού τείχους στην περίμετρο της περιοχής της Κοζάνης επέβαλε την ενίσχυση του φρουριακού χαρακτήρα του κάθε σπιτιού, μεμονωμένα, αλλά και της κάθε γειτονιάς, γενικότερα, καθώς και της ευρύτερης πολεοδομικής διάταξης, η οποία απέκτησε στοιχεία ικανά να εξασφαλίσουν την παραπλάνηση του εχθρού και την διαφυγή των κατοίκων. Πολλοί μικροί δρόμοι και σοκάκια και μαζί ένα σύστημα επικοινωνίας μεταξύ των αυλών και των υπογείων, που ονομαζόταν «απάνοιξη»,

παρείχε τις εξόδους κινδύνου που χρειαζόταν ο αμυνόμενος σε ώρα ανάγκης. Τα σοκάκια π.χ. ήταν στενά με ακανόνιστο πλάτος και δαιδαλώδη χάραξη. Όταν συναντιόνταν, δεν σχημάτιζαν ποτέ σταυροδρόμια, ενώ αρκετά από αυτά κατέληγαν σε αδιέξοδα (εικ. 50).⁴

Η ΑΥΛΗ

Δεν υπήρχε κονάκι, αρχοντικό ή λαϊκό, στην Κοζάνη της εποχής αυτής που να μην διαθέτει μια μικρή έστω αυλή. Στα μεγάλα σπίτια οι αυλές είχαν και μια έξοδο διαφυγής, το παραπόρτι, που επικοινωνούσε με τις γειτονικές ιδιοκτησίες.⁵

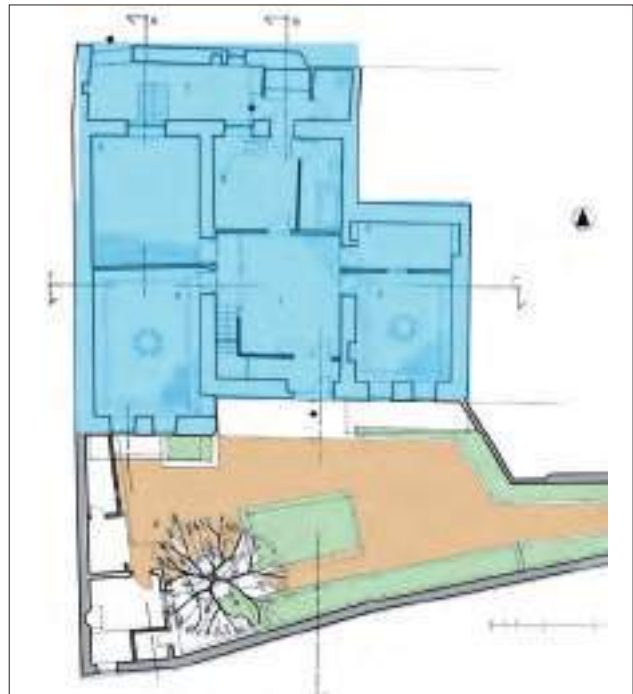
Η κεντρική αυλή των κονακίων που περιγράψαμε γενικά προηγουμένως, στην Κοζάνη λέγεται «ου νουβουρός». Δεν ακολουθεί κάποιο κανονικό σχήμα αλλά μάλλον προκύπτει από τη μορφή του διαθέσιμου χώρου, μετά την τοποθέτηση του κτηρίου μέσα στο οικόπεδο –συνήθως ακανόνιστο– ακολουθώντας τη δαιδαλώδη χάραξη των δρόμων και των σοκακιών της πόλης. Ο «νουβουρός» πλακοστρώνόταν στο μεγαλύτερο μέρος του με μεγάλες «πέτρες», διατηρούσε όμως ορισμένες περιοχές ακάλυπτες για τη φύτευση λουλουδιών και δέντρων.

Μέσα στο προαύλιο υπάρχει συνήθως ένα πηγάδι, ο «αρβανίκος», με ξύλινο σκέπαστρο, ενώ τα «εξαρτήματα», οι βοηθητικοί χώροι που εξυπηρετούν την κατοικία, παρατάσσονται γραμμικά ή περιμετρικά προς το βάθος, όπως ο «μαερείος», το «αναγκαίο», το «καρουτοστάσι», δηλαδή, το πατητήρι, η αποθήκη, οι στάβλοι και ο φούρνος (εικ. 52).

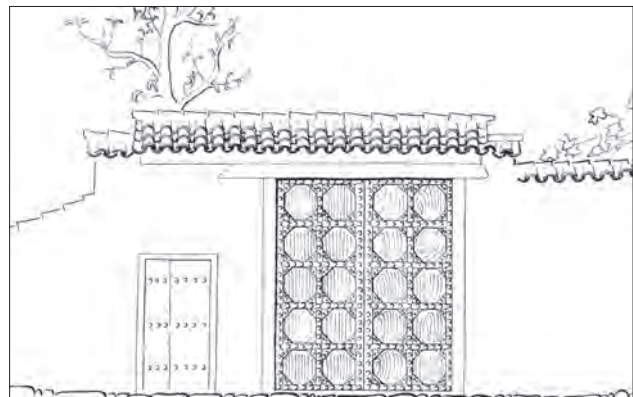
Όπως βλέπουμε, ακόμη, στα αρχοντικά Βούρκα και Λαοσάνη, ο μαντρότοιχος, που κλείνει την αυλή προς τον δρόμο ή την πλατεία, είναι ψηλός, περίπου δύο μέτρα, κατασκευασμένος από αργολιθοδομή, δηλαδή πωρόλιθους με κονίαμα και «σαμάρι» στην άνω απόληξη, για προστασία από τα νερά, και με οριζόντιες ξυλοδεσιές, τα «ζ'νάρια» (εικ. 51).⁶

ΟΙ ΘΥΡΕΣ

α. Δύο τουλάχιστον μεγάλες θύρες, φρουριακές στη μορφή, ανοίγονταν στον μαντρότοιχο, η κεντρικότερη από αυτές, πάντοτε δίφυλλη, «καμαροσκέπαστη», δηλαδή στεγασμένη με προεξέχουσα ξύλινη κεραμοσκεπή. Η κατασκευή των θυρόφυλλων είναι βαριά. Γίνεται

Εικ. 52. Η αυλή του αρχοντικού Γρ. Βούρκα.
(κάτοψη Αυγερινού-Κολώνια).

Εικ. 53. Αυλόθυρες σε αρχοντικό της Κοζάνης
(αποτύπωση Γ. Γιαννουλέλη).

με κατακόρυφες πλατιές και χοντρές σανίδες μέσα σε ισχυρό πλαίσιο, με πολλά πλατυκέφαλα καρφιά, τις «φόλιες», που δείχνουν τις θέσεις όπου βρίσκονται οι ενισχύσεις της πίσω πλευράς. Η θύρα αυτή ασφαλίζεται με ξύλινες αμπάρες και σιδερένια πισωστηρίγματα, ένα για κάθε φύλλο της, που στην Κοζάνη ονομάζονται «σίδερα» (εικ. 53).

β. Παρόμοια είναι και η κατασκευή της κεντρικής εισόδου του κτηρίου, αν και αργότερα εμφανίζεται στην πόλη η τάση να αντικαθίσταται αυτή από νεοκλασικού

Εικ. 54. Η κεντρική θύρα του αρχοντικού.

Εικ. 55. Εσωτερικές θύρες σε αρχοντικό της Κοζάνης.

ύφους θύρες, ταμπλαδωτές, με περίτεχνες σιδεριές στα τζαμωτά (εικ. 54).⁷

γ. Οι εσωτερικές θύρες, αντίθετα, είναι πάντα μονόφυλλες, μικρές σχετικά στο ύψος, ταμπλαδωτές, κυριολεκτικά καλυμμένες με ωραία σχέδια και χρώματα ή με περίτεχνα ξυλόγλυπτα στους έξοχα διακοσμημένους ταμπλάδες αλλά και στα πλαίσια, τα «μπόγια», και τα υπέρθυρα, τα «πρέκια», όπως βλέπουμε στα σωζόμενα θυρόφυλλα των αρχοντικών Τοιμινάκη-Δημοξένους, στο Μουσείο Μπενάκη, στα αρχοντικά Τράντα και Σακελλαρίου, στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Κοζάνης, και επί τόπου στα αρχοντικά Λασοάνη, Γρ. Βούρκα και Βούρκα-Κατοικά, καθώς και στο «Επισκοπείον», τέλος στις γνωστές μόνο από φωτογραφίες και αποτυπώσεις, θύρες των αρχοντικών Βαμβακά και Τακιατζή (εικ. 55, 80, 90-95, 149).⁸

ΟΙ ΤΟΙΧΟΙ

Η αρχοντική κατοικία, ιδιαίτερα στην Κοζάνη, υιοθετεί μια αμυντική αρχιτεκτονική και οικοδομική διάταξη των στοιχείων της. Τα μεγάλα σπίτια έχουν «κλειστή» όψη

στους λιθόκτιστους ορόφους τους με μικρά σιδερόφρακτα ανοίγματα και φωτιστικές στενές θυρίδες. Έτσι, οι εξωτερικοί τοίχοι του κοζανίτικου αρχοντικού προσλαμβάνουν φρουριακό χαρακτήρα λόγω της συνεχούς εξωτερικής απειλής (εικ. 48, 49, 51, 57).

Οι τοίχοι φτάνουν έως και ένα μέτρο σε πάχος, με ξύλινες ενισχύσεις οριζόντιες – τις γνωστές σε όλη τη βαλκανική αρχιτεκτονική «ξυλοδεσιές»–, που στην Κοζάνη ονομάζονται «ζ'νάρια» ή «χατίλια», και τους εγκάρσιους συνδέσμους τους, τις «κλάπες», μια τεχνική που έρχεται κατευθείαν από το Βυζάντιο και εξασφαλίζει την καλύτερη συμπεριφορά των τοίχων σε περίπτωση σεισμού (εικ. 57-60).⁹

Σε αντίθεση με το μέγεθος και το βάρος της τοιχοποιίας στους λιθόκτιστους ορόφους, οι εξωτερικοί τοίχοι των επίσημων χώρων του «καλού» ορόφου ήσαν κατασκευασμένοι από ελαφρά υλικά σε πολύ μικρές διατομές. Το σαχνισί π.χ. θα έκλεινε προς τον δρόμο με τοίχο από τσατμά, με ξύλινο σκελετό, που μπορεί να φιλοξενήσει μεγάλα και πολλά ξύλινα κουφώματα, όπως τα παράθυρα εν σειρά, ενώ τα στοιχεία πλήρωσης, τα τοιχοπετάσματα δηλαδή, κατασκευάζονται με ξύλα, μικρά κεραμίδια και

Εικ. 56. Αρχοντικό Δημοσκή στην Κοζάνη (φωτ. Αγγελ. Χατζημχάλη 1935).

τούβλα ή ωμόπλιθρες. Μόνον ο τοίχος του τζακιού πρέπει να είναι πάντοτε πέτρινος και με αρκετό πάχος, συνέχεια της ισχυρής λιθοδομής των κάτω ορόφων, για να παραλάβει, εκτός των άλλων, και το βάθος της εστίας και των κορφοντούλαπων που την πλαισιώνουν.

ΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΑ

Τα παράθυρα στα αρχοντικά κονάκια της Κοζάνης διαφέρουν από χώρο σε χώρο και από όροφο σε όροφο. Στο ισόγειο και στον μεσόροφο (όταν υπάρχει) είναι μικρά και στενά, μερικές φορές πραγματικές σχισμές, για τον αερισμό των βοηθητικών χώρων.

Στα χειμωνιάτικα δωμάτια στο κατώι τα παράθυρα είναι σχετικά μικρά, τα «ριχτά», με σιδεριές που προεξέχουν στον δρόμο, κατάλληλες για τον έλεγχο της εξώθυρας. Στους καλοκαιρινούς «καλούς» οντάδες τα παράθυρα είναι μεγάλα και πολλά στη σειρά, αλλά πάντοτε με κιγκλιδώματα «περαστά γύφτικα» ή περίτεχνα «γυριστά», σε ευρωπαϊκά σχέδια με καράβολουσ (εικ. 60).

Τα παράθυρα του δοξάτου έκλειναν με ξύλινα «κανάτια», «γκλαβανές» ή «κεπέγκια», όπως ονομάζονταν στην Κοζάνη τα εξώφυλλα. Το τζάμι, υλικό ακόμη ακριβό την εποχή εκείνη, χρησιμοποιείται σε συνδυασμούς φουσητού έγχρωμου και διαφανούς υλικού, για τη σύνθεση των υαλογραφημάτων (βιτρώ) των φεγγιτών. Οι φεγγίτες αυτοί τοποθετούνται σαν μια δεύτερη σειρά ανοιγμάτων, ακριβώς επάνω από τα μεγάλα παράθυρα των επίσημων χώρων υποδοχής για να δίνουν κάποιο φως όταν η κακοκαιρία

Εικ. 57. Εξωτερικοί τοίχοι - κατασκευαστικό ισόγειο και ορόφου.

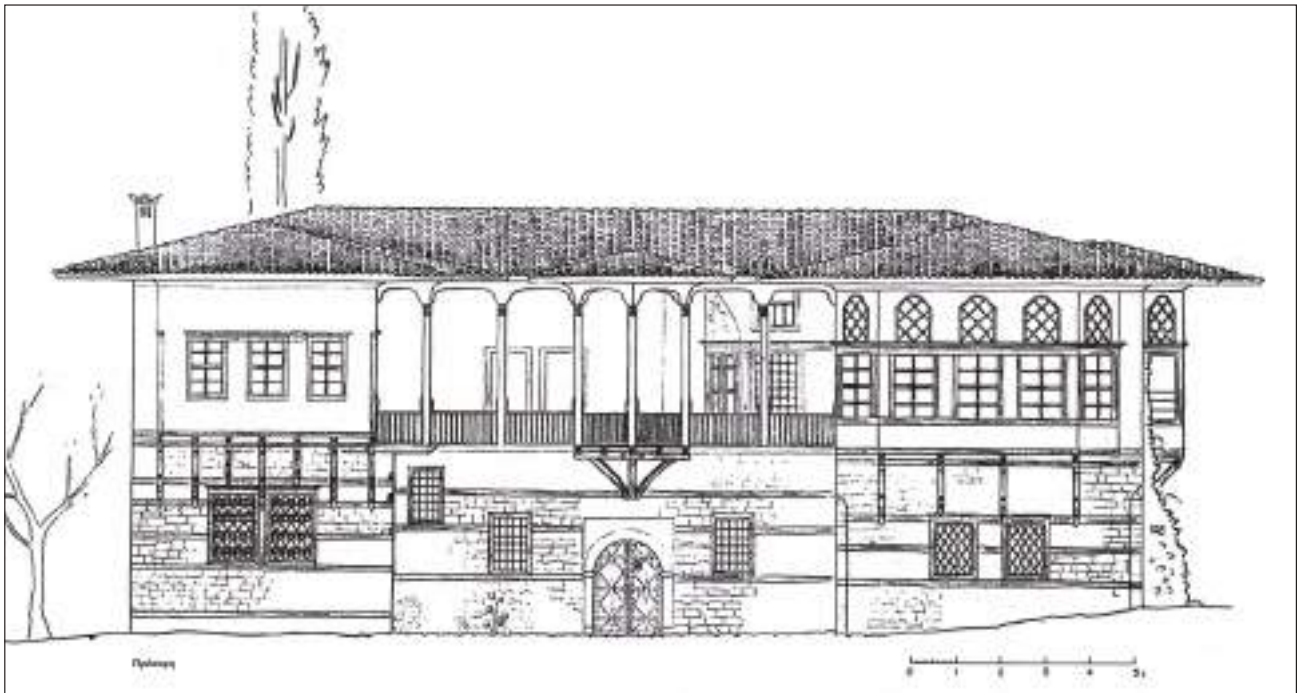
Εικ. 58. Δεσιές και τοιχοποιίες στο αρχοντικό Βούρκα-Κατσικά.

Εικ. 59. Δεσιές και τοιχοποιίες στο αρχοντικό Βούρκα-Κατσικά.

Εικ. 60. Αποτύπωση όψης του αρχοντικού Γρ. Βούρκα (σχέδιο της Αλεξάνδρας Πασχαλίδου-Μωρέτη).

Εικ. 61. Αποτύπωση όψης του αρχοντικού Χατζηδημητρίου-Δημοσκή (σχέδιο της Αλεξάνδρας Πασχαλίδου-Μωρέτη).

επιβάλλει να παραμένουν κλειστές οι «γκλαβανές». Το στοιχείο αυτό των φεγγιτών αποτελεί –όπως φαίνεται– συνέχεια της βυζαντινής «φωτιστικής θυρίδας» και είναι από τα πιο αξιόλογα, μορφολογικά και αισθητικά έργα, μόνιμοι πίνακες φωτεινής ζωγραφικής μέσα στον χώρο του «καλού» οντά. Παραδείγματα σώζονται ακόμη στη Σιάτιστα και την Κοζάνη *in situ* και από τις αποτυπώσεις της ομάδα Πικιώνη του 1935 (εικ. εικ. 27, 37, 60, 61).

Σε αντίθεση με τη Σιάτιστα, στην Κοζάνη η χρήση των φεγγιτών είναι σπάνια. Την γνωρίζουμε μόνο σε λίγα παραδείγματα, πέραν των όσων αναφέραμε προηγουμένως, στα κονάκια των οικογενειών Χατζηδημητρίου-Δημοσκή, Τακιατζή και Κούγια, όπως μας δείχνουν οι αποτυπώσεις του ζεύγους Μωρέτη και τα σκίτσα από τα σωζόμενα σπίτια της Κοζάνης της κας Χ. Ζώγια, σήμερα στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Κοζάνης (ΙΑΜΚ) (εικ. 71-76).¹⁰

Η ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΙΣΟΓΕΙΟΥ

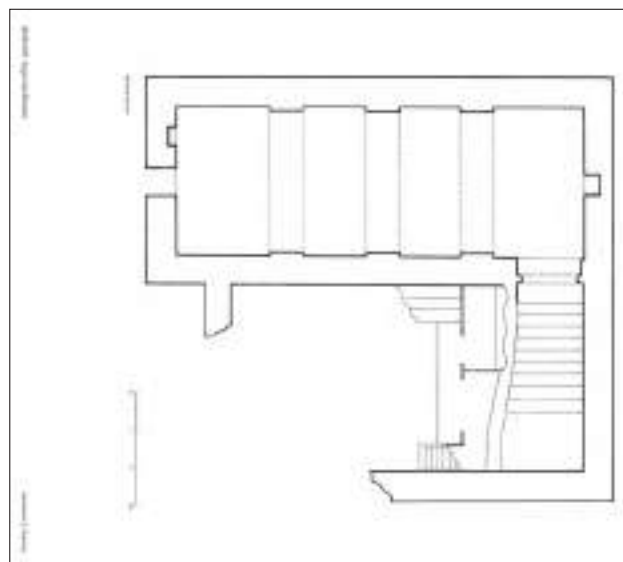
Μπαίνοντας στην κύρια είσοδο του αρχοντικού στο ισόγειο, βρίσκουμε έναν ευρύχωρο κεντρικό χώρο, τη «μεσιά» ή «εμπατή», πλακόστρωτο, όπως η εξωτερική αυλή, με τον οποίο επικοινωνούν όλοι οι χώροι του ισόγειου. Στον όροφο φτάνει κανείς με ξύλινη σκάλα στα αριστερά της εισόδου. Στο ισόγειο, δεξιά της εισόδου, υπήρχε το καθημερινό χειμερινό δωμάτιο της οικογένειας, το «αηλιακό», που θερμαινόταν από το τζάκι, το «μπουχαρί». Δίπλα από το «αηλιακό» υπήρχε ένα κελάρι. Αριστερά της εισόδου υπήρχαν δύο χώροι υποδοχής, ο «καφέ οντάς», που θερμαινόταν με μαγκάλια, και ο «μουσαφίρ οντάς» που χρησιμοποιε επίσης για καλοκαιρινή υποδοχή. Οι οροφές των κύριων χώρων του ισόγειου ήταν ξύλινες, διακοσμημένες με λεπτούς επιφανειακούς πήχεις, οι οποίοι διαμόρφωναν στο κέντρο ένα τετράγωνο μοτίβο με επάλληλα πλαίσια, τον ταβλά. Απέναντι από την είσοδο υπήρχε μια μεγάλη αποθήκη, ο «μαγαζές», όπου συγκεντρώνονταν τα αναγκαία εφόδια για τη διαβίωση της οικογένειας. Το δάπεδό του ήταν στο ίδιο επίπεδο με την εμπατή και σ' αυτό συνεχιζόταν η μαρμάρινη πλακόστρωση. Από τον «μαγαζέ» κατέβαινες με λίθινες βαθμίδες στο θολωτό υπόγειο. Οι κύριοι χώροι του ισόγειου είχαν υπερυψωμένο ξύλινο δάπεδο σε σχέση με την εμπατή, γεγονός που έδινε τη δυνατότητα φωτισμού και αερισμού στο υπόγειο του αρχοντικού.¹¹

ΤΟ ΥΠΟΓΕΙΟ

Το υπόγειο ή «μπουντρούμι», που συναντάται σε όλα σχεδόν τα αξιόλογα κονάκια της Κοζάνης, είναι μια ακόμη ιδιομορφία, που σπάνια συναντάμε σε άλλες πόλεις στη Βόρεια Ελλάδα, πριν από την εισαγωγή του νεοκλασικού ρυθμού στην αρχιτεκτονική. Πιστεύω, προσωπικά, ότι είναι μια ιδέα που έρχεται από την Κεντρική Ευρώπη. Στην Ουγγαρία π.χ. η έκταση των υπογείων χώρων των σπιτιών στις οινοπαραγωγικές περιοχές της χώρας, για την αποθήκευση και κατεργασία του κρασιού, είναι πολύ μεγάλη και εκτείνεται κάτω και από τους δρόμους και τις πλατείες δημιουργώντας έτσι ένα απέραντο δίκτυο «λαγουμιών», που επικοινωνούν μεταξύ τους.

Στην Κοζάνη ο χώρος αυτός κατασκευάζεται με λαξευτούς λίθους και καλύπτεται από ωραίο ημικυλινδρικό θόλο, με ενισχυτικά ισάπεχοντα εγκάρσια τόξα. Καταλαμβάνει αρκετά μεγάλη έκταση, περίπου το 1/3 της επιφάνειας του ισόγειου, και έχει θυρίδες φωτισμού και αερισμού. Έχει θολωτή, συνήθως, είσοδο με βαριά ξύλινη πόρτα, όπου φτάνει κανείς κατεβαίνοντας μια πλατιά πέτρινη σκάλα με αρκετά σκαλιά – φτάνουν και τα δεκατέσσερα σε ορισμένες περιπτώσεις (εικ. 62).

Η χρήση του υπογείου ήταν αποθηκευτική – εκεί φύλαγαν τα τρόφιμα και τα αγροτικά προϊόντα, καθώς και τα «βαένια», τα βαρέλια δηλαδή με το κρασί. Τα περισσότερα «μπουντρούμια» (όπως στα αρχοντικά Αρμενούλη και Βούρκα) διέθεταν και κρύπτη, την «κρυφάνα»,

Εικ. 62. Κάτοψη υπογείου αρχοντικού Βούρκα

Εικ. 63. Λαϊκό σπίτι με μεγάλα χαγιάτια στην Κοζάνη.

Εικ. 64. Εσωτερική άποψη προς το χαγιάτι του αρχοντικού Γρ. Βούρκα (φωτογραφία Δ. Μωρέτη, 1936).

με μυστική έξοδο διαφυγής¹² για ώρα ανάγκης, η οποία έβγαζε σε ένα υπόγειο σύστημα από σήραγγες, που φαίνεται ότι ήταν αρκετά εκτεταμένο σε όλη την πόλη της Κοζάνης και οδηγούσε στους κεντρικούς θολωτούς υπονόμους και από εκεί στις εξόδους της πόλης. Στους δύσκολους καιρούς τα υπόγεια χρησίμευαν ως καταφύγια.

ΧΑΓΙΑΤΙΑ

Το χαγιάτι, «χαϊάτ'» στην Κοζάνη, είναι ο ημιυπαίθριος στεγασμένος χώρος, που μπορεί να βρίσκεται είτε στο ισόγειο, οπότε λειτουργεί σαν στοά προφυλαγμένη, είτε στον όροφο. Είναι χώρος καθημερινής ζωής, χώρος μεταβατικός ανάμεσα στην αυλή και στον εσωτερικό χώρο της κατοικίας.

Στα ισόγεια των σπιτιών της Κοζάνης συναντάμε διευρυμένα πλακόστρωτα χαγιάτια με πέτρινα ή ξύλινα υποστυλώματα, όπου τα μέλη της οικογένειας εργάζονται, τρώνε, μαγειρεύουν και κοιμούνται το καλοκαίρι. Όταν έχει και ο όροφος χαγιάτι, τοποθετείται εκεί η ξύλινη σκάλα, εξασφαλίζοντας την άμεση επικοινωνία του επάνω ημιυπαίθριου χώρου με το ισόγειο και την αυλή. Στους ανώτερους ορόφους το χαγιάτι παίρνει τη μορφή σκεπαστής βεράντας, με προεξέχουσα στέγη, που βαστάζουν ξύλινα ψηλά και τετράγωνα υποστυλώματα, τα «ντερέκια», επάνω στα οποία προσαρμόζονται απλά γραμμικά ξύλινα κιγκλιδώματα (εικ. 61, 64).

Στα αγροτικά ή ημιαστικά κονάκια η πρόσβαση στους οντάδες γίνεται κατ' ευθείαν από το χαγιάτι, χωρίς τη μεσολάβηση του μεγάλου «δοξάτο» που γνωρίζουμε στα αρχοντικά. Στην περίπτωση αυτή το χαγιάτι επεκτείνεται σε όλο το μήκος της πρόσοψης του σπιτιού (εικ. 63).

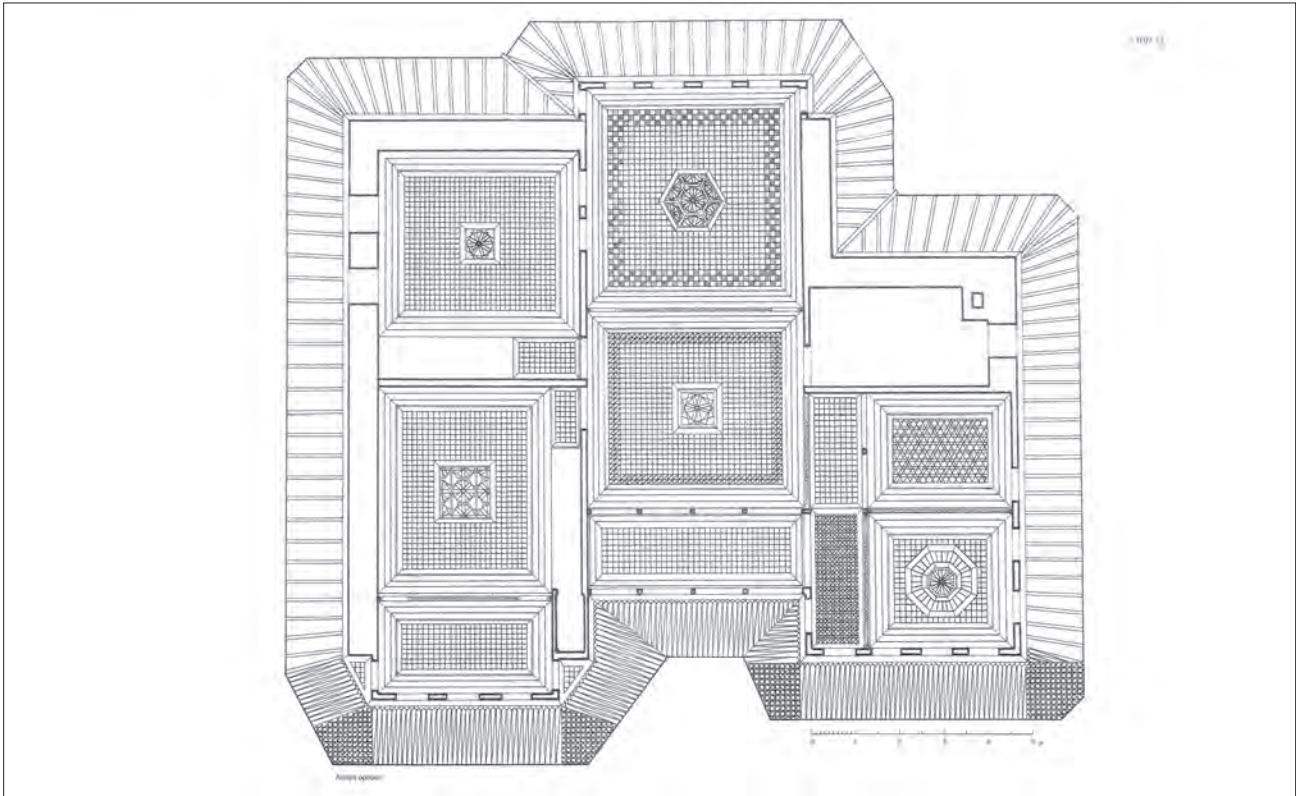
Η ύπαρξη του ημιυπαίθριου αυτού χώρου ζωής στον όροφο εξυπηρετεί τις κοινωνικές συναναστροφές, την αναψυχή της οικογένειας, δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα ευχάριστο «μικροκλίμα» απέναντι στις εξωτερικές καιρικές συνθήκες.

Ο ΚΑΛΟΣ ΟΡΟΦΟΣ

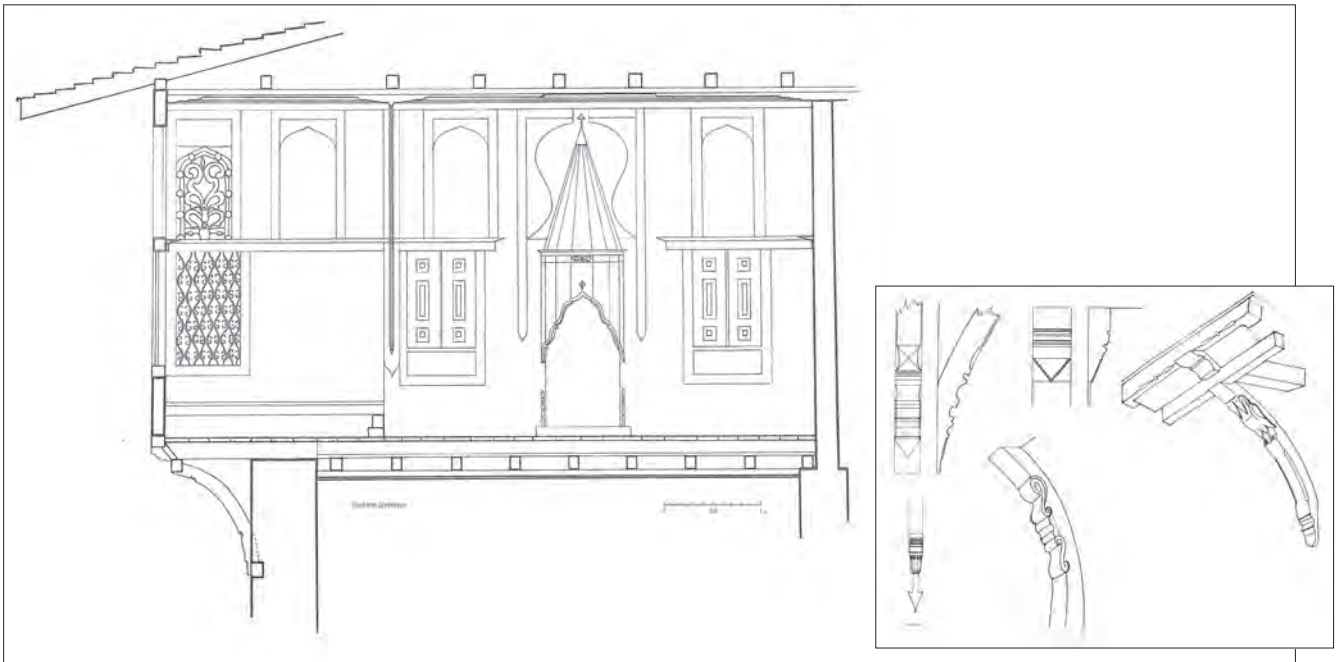
Η ζώνη του ορόφου δεν έχει τον εσωστρεφή χαρακτήρα του ισόγειου και χαρακτηρίζεται από το χαγιάτι και τα ανοίγματα εν σειρά, που στέφονται από τους φεγγίτες τους—όταν αυτοί υπάρχουν—, όπως στο αρχοντικό Βούρκα (εικ. 60).

Στον όροφο κυριαρχούσαν οι καλοκαιρινοί χώροι υποδοχής (εικ. 65) και ο ευρύχωρος κεντρικός χώρος, ο «σοφάς» ή «δοξάτο». Ο μεσημβρινός «καλός» οντάς προβάλλει με ένα «σαχνισί» επάνω από τον υπαίθριο χώρο, δρόμο ή αυλή. Μια σειρά παραθύρων, πάνω από τα οποία υπήρχαν φεγγίτες με γύφινα σχέδια και πολύχρωμα γυαλιά στα διάκενα, φωτίζει τον οντά. Το ανατολικό μέρος του ορόφου ήταν υπερυψωμένο ως προς τον κεντρικό σοφά και διαμορφωμένο σε ένα κιόσκι. Διαχωριστικοί τοίχοι δεν υπάρχουν, ενώ οι ραδινοί ξύλινοι στύλοι που υποβαστάζουν την οροφή υλοποιούν, μαζί με τις διαφοροποιήσεις της διακόσμησης και των επιπέδων του δαπέδου, τα όρια των λειτουργιών (εικ. 64, 65).

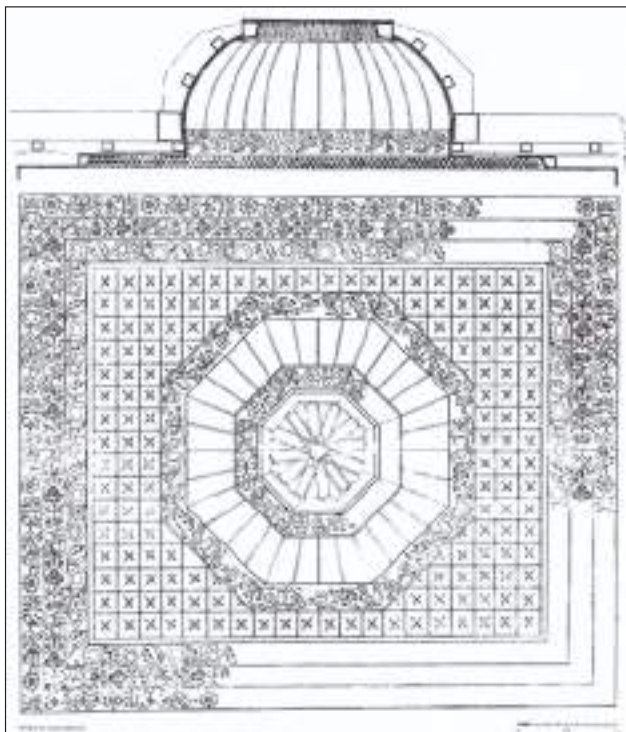
Από τον κεντρικό χώρο φτάνει κανείς, με μια διαβάθμιση των επιπέδων, στο κυρίως καθιστικό τμήμα του οντά,

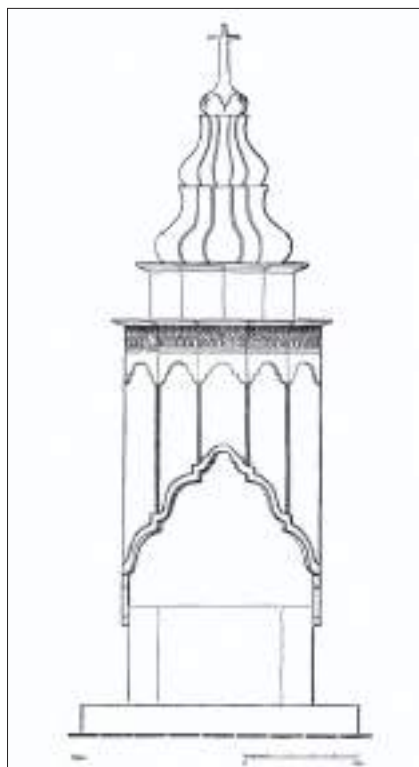
Εικ. 65. Κάτοψη του «καλού ορόφου» με άνοψη των διακοσμημένων οροφών του αρχοντικού Γρ. Βούρκα στην Κοζάνη (σχέδιο της Αλεξάνδρας Πασχαλίδου-Μωρέτη).

Εικ. 66. Τομή και λεπτομέρειες από την αποτύπωση στο «σαχισί» του αρχοντικού Γρ. Βούρκα στην Κοζάνη (σχέδιο της Αλεξάνδρας Πασχαλίδου-Μωρέτη).

Εικ. 67. Τομή και άνοψη οροφής με «κουμπέ» αρχοντικού Βούρκα (σχέδιο της Αλεξάνδρας Μωρέτη).

Εικ. 68. Το «μουχαρί»: αποτύπωση τζακιού σε οντά της Κοζάνης.

το μιντέρι. Τη διαφοροποίηση των επικοινωνούντων χώρων του ορόφου παρακολουθεί επίσης η διακόσμηση των ξύλινων ταβανιών με αντίστοιχες διαβαθμίσεις (εικ. 65-67). Τα ντουλάπια, οι μουσάντρες, και κάθε άλλη επιφάνεια έφεραν πλούσια ζωγραφική διακόσμηση.

Από τις όψεις, ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη που στρέφεται προς την αυλή του αρχοντικού, συνήθως η μεσημβρινή (εικ. 61). Η όψη διαφοροποιείται από το ισόγειο στον όροφο ως προς τη μορφολόγηση και τα υλικά. Στη ζώνη του ισογείου το ακραίο τμήμα της κάτοψης προβάλλει σαν πύργος που προφυλάσσει την κεντρική είσοδο, η οποία βρίσκεται δίπλα στην εσωτερική γωνία (εικ. 52, 56).

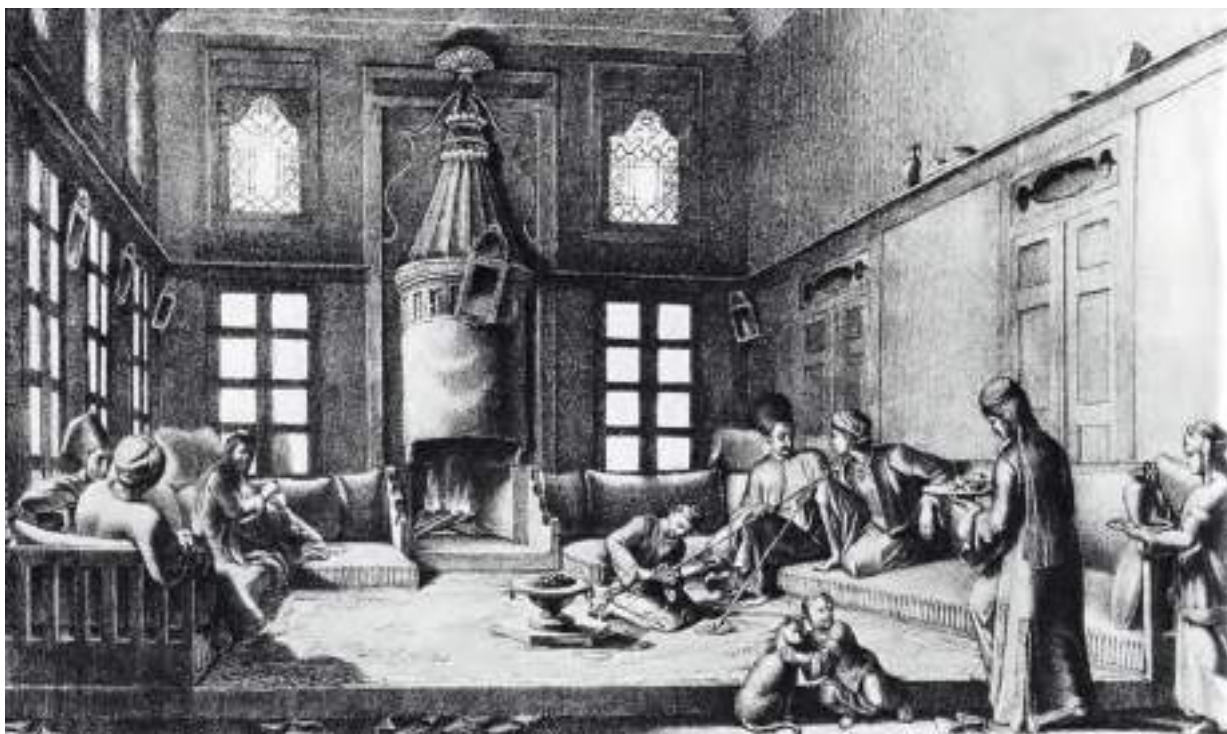
α. Τα σαχισιά

Η προεξοχή μιας ολόκληρης πλευράς του οντά, πέραν του περιγράμματος του υποκείμενου πέτρινου τοίχου του ισογείου του κτηρίου, είτε με ορθογώνια προβολή, είτε με πολυγωνική ή καμπύλη, ονομαζόταν «σαχισιά».¹³

Το σαχισιά είναι ουσιαστικά ένας εξώστης, που κλείνει με ελαφρά τοιχώματα και έχει μεγάλα παράθυρα από όλες τις πλευρές του. Τα παράθυρα αυτά διατάσσονται συχνά σε διπλή καθ' ύψος σειρά, εξασφαλίζοντας τον άπλετο φωτισμό των χώρων – γι' αυτό και βρίσκουμε τους όρους «ηλιακός» ή «σολάριο».¹⁴ Καθισμένες στα μιντέρια, τα χαμηλά περιμετρικά ντιβάνια ή «σεντίρ», οι γυναίκες, που έμεναν κλεισμένες στο σπίτι, μπορούσαν να παρακολουθούν την κίνηση του δρόμου, τον «έξω κόσμο», αθέατες μέσα από τα καφασωτά, τα «δρύφρακτα» των αρχαίων Ελλήνων, και να ελέγχουν και την πρόσβαση των επισκεπτών στις θύρες τους (εικ. 48, 49).

Η φέρουσα κατασκευή ενός σαχισιού γίνεται πάντοτε με μεγάλες ξύλινες, καμπυλούμενες αντηρίδες, τα «φουρούσια», που πακτώνονται στο κάτω μέρος τους στον τοίχο και στο επάνω άκρο τους φέρουν τη βασική μεγάλη δοκό, η οποία τρέχει σε όλο το μήκος της προεξέχουσας όψης. Σε αυτήν πατούν τα μικρότερα εγκάρσια δοκάρια του πατώματος του ορόφου, «οι γριντιές», που προεξέχουν από τον πέτρινο τοίχο των υποκειμένων ορόφων, περίπου ένα μέτρο. Όσο μεγαλύτερη γίνεται η προεξοχή αυτή, τόσο ισχυρότερα κατασκευάζονται τα «ντιστέκια» (εικ. 66).

Οι «γριντιές», που αναφέραμε, πακτωμένες στη λιθοδομή, στηρίζουν τα ξύλινα πατώματα και τον φέροντα ξύλινο σκελετό της στέγης. Το σανίδωμα των δαπέδων παρουσιάζει ποικίλες διαστάσεις μήκους, ενώ το φάρδος του φτάνει μέχρι τα 25 εκατοστά.¹⁵

Εικ. 69. Otto von Stackelberg. Λιθογραφία από έναν «καλόν» οντά στην Ελλάδα (1810-13).

β. Οι μεσάντρες

Τη μία τουλάχιστον πλευρά των τοίχων του κάθε οντά, εκεί όπου ανοίγεται και η θύρα εισόδου στον χώρο, καταλαμβάνει ένα πολύ μεγάλο σύνθετο ερμάριο, η «μεσάντρα» ή «μουσάντρα», που κατά κανόνα περιέχει τρία διαφορετικά «αμάρια», ντουλάπια δηλαδή, διαφορετικού μεγέθους με ταμπλαδοτά «κανάτια» (τα ντουλαπόφυλλα), ζωγραφισμένα με ζωηρά χρώματα ή και με ξυλόγλυπτη διακόσμηση και –στα πλούσια αρχοντικά– με χρυσόματα κατά τόπους. Εκεί φυλάγονταν, κατά τη διάρκεια της ημέρας, τα στρωσίδια, υφαντά, ρούχα, βελέντζες, χράμια, καθώς και άλλα πολύτιμα πράγματα του σπιτιού.¹⁶ Οι μεσάντρες επικοινωνούσαν με τον εξωτερικό χώρο ή τις στέγες με κατάλληλα κρυμμένη μυστική δίοδο, για να διαφεύγουν οι άντρες της οικογένειας, όταν γινόταν έφοδος των Τουρκαλβανών (εικ. 70, 78, 77, 128-134).

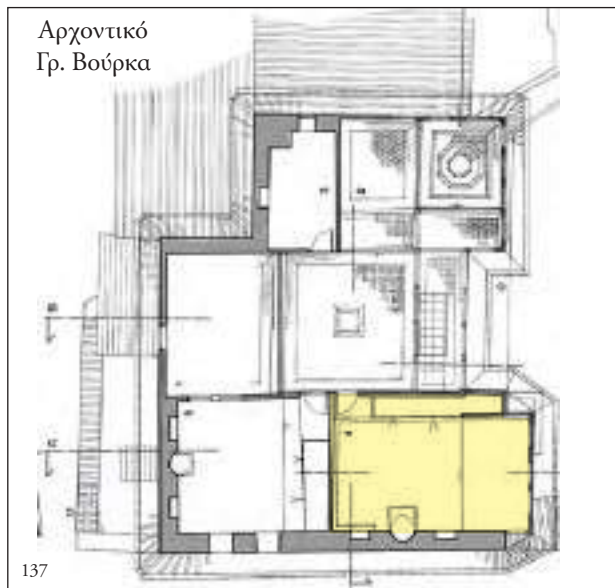
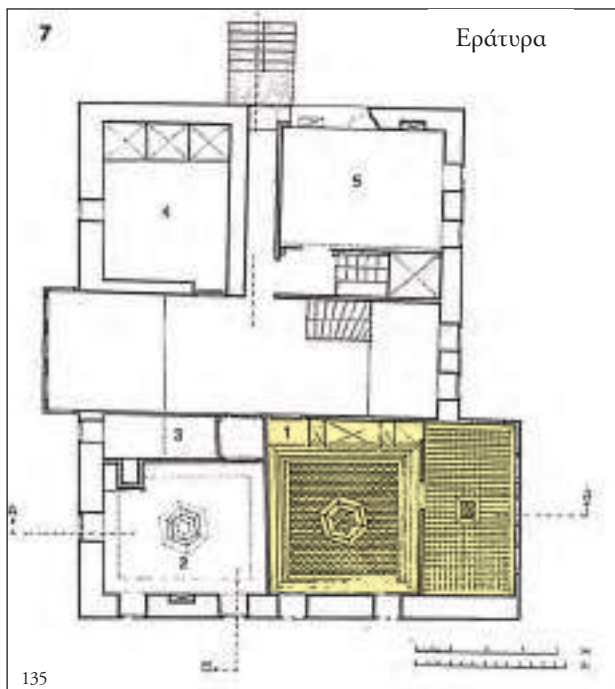
γ. Τα ταβάνια

Οι οροφές –ψευδοροφές στην ουσία– των αρχοντικών της Κοζάνης, τα περίφημα «νταβάνια», ήσαν ξύλινα, διακοσμημένα με λεπτούς επιφανειακούς πήχεις, τα «βεργιά». Στο κέντρο διαμορφωνόταν ένα εξέχον στοιχείο, ο «ταβλάς», που μπορεί να είναι τετράγωνος,

οκτάγωνος ή εξάγωνος, μικρότερος ή μεγαλύτερος (εικ. 65). Αλλοτε πάλι εκεί δημιουργείται μια θολωτή εσοχή, ο «κουμπές» ή «ψευτοκουμπές», με μορφή ημισφαιρικού θολίσκου ή κόλουρου σταυροθολίου. Είναι φτιαγμένη από καμπυλωμένα πηχάκια, που ξεκινούν από ένα οκταγωνικό, συνήθως, πλαίσιο στην επιφάνεια του

Εικ. 70. Ζωγραφισμένο φύλλο σε «μεσάντρα» κοζανίτικου σπιτιού.

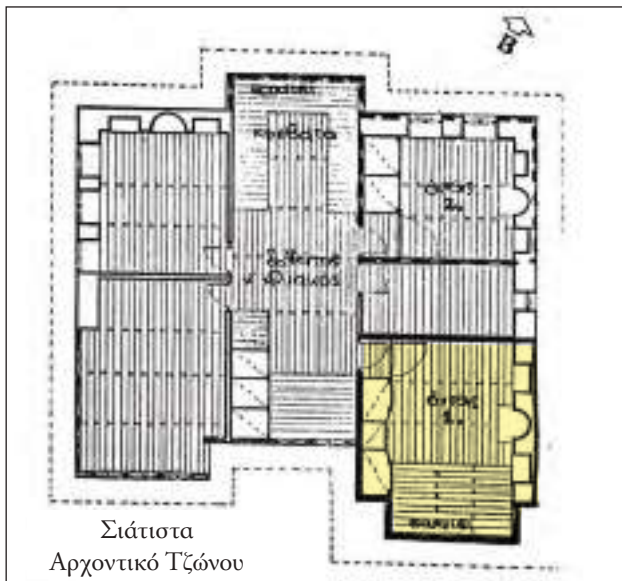
Εικ. 135-137. Σχέδια αποτυπώσεων αρχοντικών της Μακεδονίας με παρόμοιες διατάξεις καλών οντάδων.

ρά του, πλαισιώνεται από δύο συμμετρικές «παραθύρες» ή κορφοντούλαπα (εικ. 65). Η είσοδος στον χώρο γίνεται στο άκρο του ανατολικού τοίχου (και όχι υπό γωνία) στην επαφή του με τον βόρειο τοίχο από μια σημαντική θύρα – σκαλιστή και επίσημη σε ύφος.

Προς το νότιο βάθος της αίθουσας μόνον, στην περιοχή του σαχνισιού, δημιουργείται ο γνωστός αναβαθμός υπερέψωσης του δαπέδου, ο οποίος στον προαναφερθέντα «κλασικό» τύπο τοποθετείται πολύ πλησιέστερα στην είσοδο – όπου η εντελώς διαφορετική διάταξη της μουσάντρας επιτρέπει τη δημιουργία διαχωριστικών κιγκλιδωμάτων και τοξοφόρων λεπτών ξύλινων υποστυλωμάτων. Η διάταξη του «μουσαφίρ» οντά (ή «καλού» οντά) στο αρχοντικό του Γρ. Βούρκα παρουσιάζει δύο ακόμα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά της κοζανίτικης τυπολογικής καινοτομίας:³⁸ Ο τοίχος απέναντι από τη μουσάντρα, που περιλαμβάνει το μπουχαρί (τζάκι), είναι ακόσμητος, σοβατισμένος και ασβεστωμένος, λευκός κατά κανόνα, κι έτσι το τζάκι διαγράφει την περίτεχνη, εξέχουσα μορφή του ως το κύριο στοιχείο με κάποιο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον (πράγμα που φαίνεται ότι ίσχυε και για τις δύο αίθουσες στο Μουσείο Μπενάκη). Όμοια ακόσμητος και σοβατισμένος είναι και ο βόρειος τοίχος. Η ένταση του διακοσμητικού σχεδιασμού για τον χώρο περιορίζεται στην ξυλόγλυπτη και επιζωγραφισμένη μορφολόγηση των ανοιγόμενων και σταθερών τμημάτων της μουσάντρας, καλύπτοντας έτσι ολόκληρο τον ανατολικό τοίχο του χώρου, που εξετάζουμε (εικ. 128-132).

Αντίθετα, ο τύπος αυτός τεκμηριώνεται ως επικρατέστερος για την αρχιτεκτονική των «καλών» οντάδων (και με τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε για την περίπτωση του αρχοντικού Γρ. Βούρκα) από τα δύο σωζόμενα ξυλόγλυπτα σύνολα, τα οποία αναπαρίστανται με αρκετή πιστότητα στο Μουσείο Μπενάκη, από τις παλαιές φωτογραφίες που αφορούν σε αυτά (Αγγ. Χατζημυχάλη, Αρ. Ζάχος κ.λπ). Στο σωζόμενο παλαιό αρχοντικό Γ. Λασσάνη τέτοια διάταξη «καλού» οντά δεν παρατηρείται. Το ίδιο συμβαίνει στο ανακατασκευασμένο στα 1713 αρχοντικό Σακελλάριου (μόνο στην παλαιότερη φάση του 1670).³⁹

Για να στηρίξω τη θέση αυτή, που διατυπώνεται για πρώτη φορά απ' όσο γνωρίζω, παραθέτω έναν κατάλογο μακεδονικών αρχοντικών, όπου συναντάται η διάταξη αυτή και δείχνει τη συγκέντρωση των περισσότερων παραδειγμάτων στην περιοχή Σιάτιστας-Κοζάνης-Καστοριάς, ενώ δεν βρέθηκε ούτε ένα παράδειγμα στην περιοχή των Ιωαννίνων ή του Μετσόβου.

Εικ. 138. Σχέδια αποτυπώσεων αρχοντικών της Μακεδονίας με παρόμοιες διατάξεις καλών οντάδων.

Στη Σιάτιστα ο καινοτόμος αυτός τύπος συναντάται, με μικρές παραλλαγές, στα αρχοντικά Νερατζόπουλου, Μανούση, Κανατσούλη, Μ. Τσίπου και Τζώνου,⁴⁰ ενώ στη Βέροια στα αρχοντικά Π. Τζιντού, Χατζαντωνίου και Σαπουνητζόγλου (σελ. 107, 141, 179, 157-159, 195-200), όπως δημοσιεύονται στο *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας* του καθ. Ν. Μουτσόπουλου. Στην Καστοριά συναντάται στο αρχοντικό Νανζή (Τα Αρχοντικά της Καστοριάς 2005, πίν. 19-21). Στην περιοχή της Κοζάνης, πέραν των δύο χώρων που αναπαρίστανται στο Μουσείο Μπενάκη, γνωρίζουμε τις αποτυπώσεις των αρχοντικών Βούρκα (από τον Δ. Μωρέτη στα 1936), Αρμενούλη (από τον Μ. Τζένου, 1935), Βούρκα-Κατοικά (στοιχειώδης προδρομική διάταξη – όλα από το Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας). Στην Εράτυνα Βοίου Κοζάνης έχουμε ένα σχέδιο, που δημοσιεύει ο Ντίνος Παπαϊωάννου 2003, 107, πίν. 38/10, καθώς και στην αρχική του μορφή στο Αρχοντικό Λαζαρίδη στην Εράτυνα (βλ. Ζαρκάδα 1986, 32, σχ. 7, εικ. 135, 136). Στο *Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι* του αείμνηστου Ντίνου Παπαϊωάννου 2003, 103, πίν. 36/3, βρίσκονται παραδείγματα από τα Αμπελάκια, τη Βέροια (37/4) και την Καστοριά (πίν. 52/6).

α. Η διάταξη του αρχοντικού
Από τις αναμνήσεις της κας Δημοξένους, η οποία είχε την καλοσύνη να μου παραχωρήσει μια πολύ διαφωτιστική συνέντευξη, ο χώρος εκείνος συνέχισε να χρησιμοποιείται, έστω και χωρίς τις ξυλόγλυπτες επενδύσεις του για τις κοινωνικές συγκεντρώσεις, επιπλωμένος περιμετρικά με ξύλινα μιντέρια, εκτός από την περιοχή της μεσάντρας, η οποία βρισκόταν απέναντι απ' το τζάκι. Το τζάκι αυτό κι ένα παράθυρο ήταν τοποθετημένα στον τοίχο απέναντι από την επίσημη θύρα εισόδου στον χώρο κι ένα άλλο μεγάλο παράθυρο ή –όπως φαίνεται– η γνωστή σειρά τριών ή τεσσάρων παραθύρων καταλάμβανε τον τοίχο στο βάθος αριστερά της εισόδου.

Η γενική διάταξη των ορόφων ακολουθούσε το εξής γενικό σχήμα, σύμφωνα με την περιγραφή της κας Δημοξένους:

Στο ισόγειο η κεντρική θύρα εισόδου οδηγούσε σε ένα μεγάλο χολ, τη «μεσιά». Στο βάθος του χολ βρισκόταν το κλιμακοστάσιο που ανέβαινε στον «καλόν» όροφο. Δεξιά από το κλιμακοστάσιο υπήρχε η μικρή θύρα για τη σκάλα που κατέβαινε στο θολωτό υπόγειο, όπου είχε δημιουργηθεί από τον Δημήτριο Λ. Δημοξένους, πατέρα του τελευταίου ιδιοκτήτη, ένα λουτρό για το οποίο είχε φέρει από το εξωτερικό έναν μεγάλο λουτήρα ο οποίος –κατά τη μεταφορά και την τοποθέτησή του– απετέλεσε αξιοπερίεργο αντικείμενο για τους περιοίκους.

Εικ. 139. Αναπαράσταση όψης και στεγών του αρχοντικού Τσιμινάκη-Δημοξένους.

Το κεντρικό χολ του ισογείου πλαισίωσαν δύο δωμάτια στα αριστερά κι ένα στα δεξιά. Στο βάθος του δεύτερου δωματίου στα αριστερά υπήρχε πέρασμα για την κουζίνα και το συνεχόμενο πλυσταριό. Δεν γνωρίζουμε αν αυτά ανήκαν στο κτήριο του αρχοντικού ή αποτελούσαν παράσπιτα μέσα στην αυλή του, όπως ήταν ο κανόνας στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Κοζάνης κατά τον 18ο αιώνα (εικ. 142).⁴¹

Φθάνοντας στον καλόν όροφο μέσω του κεντρικού κλιμακοστασίου βρισκόταν κανείς σ' έναν μεγάλο χώρο υποδοχής – μάλλον το «δοξάτο». Υπήρχε ένα δωμάτιο, απέναντι σχεδόν από τη σκάλα, και δύο εν σειρά στη δεξιά πλευρά του χολ. Το μικρό, σχετικά, μέγεθος του κτηρίου, που προκύπτει από την περιγραφή αυτή, ξενίζει. Όπως φαίνεται, όμως, περιγράφει ένα τμήμα μόνο του αρχικού κτίσματος, αφού –όπως θυμάται η κα Δημοξένους– μια νεότερη μεσοτοιχία είχε χωρίσει σε δύο διαφορετικές μονάδες κατοικίας το μεγάλο αρχοντικό, που δόθηκαν στους δύο αδελφούς Δημήτριο και Γεώργιο, κατά το γνωστό έθιμο που χώριζε σε «αδερφομοίρια» μια μεγαλύτερη ιδιοκτησία (εικ. 140).

Δίπλα στην κατοικία του Γεωργίου Δημοξένους βρισκόταν και μια βιοτεχνική εγκατάσταση – ένα μεγάλο κτήριο με ανοίγματα που έκλειναν μόνο με σιδεριές.

Το αρχοντικό –το λεγόμενο Τσιμινάκη από το όνομα του τελευταίου και πιο γνωστού ιδιοκτήτη της πρώτης φάσης της ιστορίας του, του γιατρού Ιωάννη Τσιμινάκη– συνέχισε να στεγάζει την οικογένεια Δημοξένους μέχρι το 1945, οπότε πουλήθηκε, και λίγο αργότερα κατεδαφίστηκε για να κτισθεί στη θέση του ο σταθμός των ΚΤΕΛ. Δεν βρέθηκαν φωτογραφίες του κτηρίου από τους γύρω

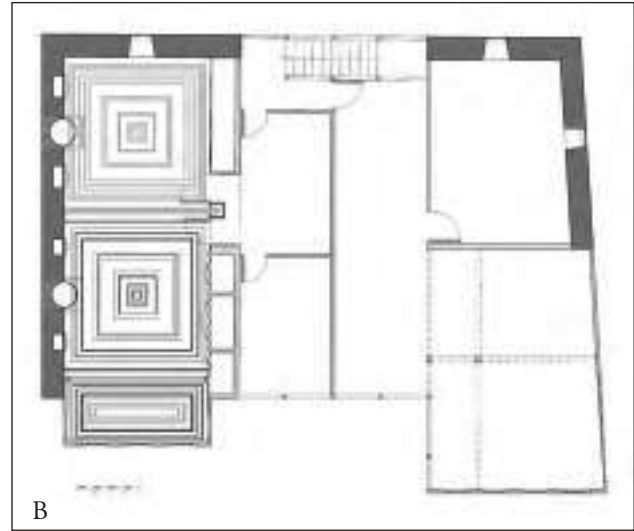
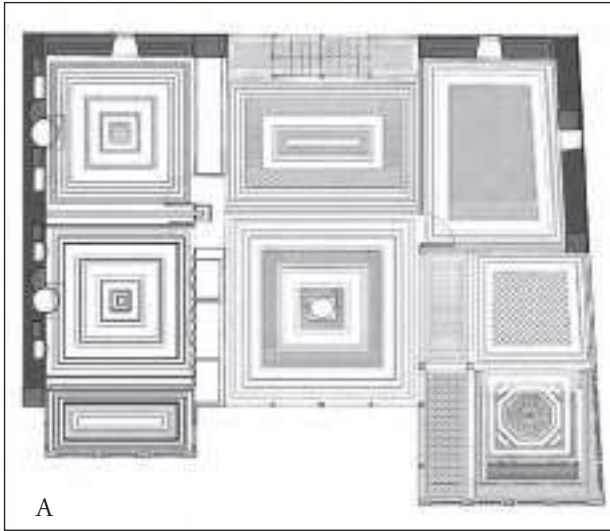
δρόμους, ούτε μέσα από την αυλή, παρά μόνο οι δύο γνωστές του εσωτερικού χώρου, δηλαδή, η άποψη της οροφής της «σάλας» και του τοίχου της εισόδου του «καλού» οντά με τη «μεσάντρα» (εικ. 78-79), τραβηγμένες από το σαχνισί, πριν αποξηλωθεί ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος, πράγμα που σημαίνει ότι χρονολογούνται προ του 1928. Σώζεται, όμως, μια γενική κάτοψη του αρχοντικού σε απλό τοπογραφικό σχέδιο του οικοδομικού τετραγώνου, όπου αυτό ανήκε (εικ. 141).

Η μορφή του μεγάλου κονακιού, συνεπώς, από όπου αποξηλώθηκε η περίφημη αίθουσα Σταθάτου δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με βεβαιότητα. Τα λίγα στοιχεία που σώζονται, όμως, συνδυαζόμενα με τη συγκριτική έρευνα μπορεί να οδηγήσουν σε κάποιες βάσιμες υποθέσεις (εικ. 139).

Το γενικό σχήμα της κάτοψης ακολουθούσε τον τύπο της αρχοντικής κατοικίας σε σχήμα Γ, που είχε υιοθετηθεί ευρύτατα στην αρχιτεκτονική της Κοζάνης και της Σιάτιστας από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα, όπως μας δείχνει μια πληθώρα παραδειγμάτων, που μερικά μάλιστα διασώζονται μέχρι σήμερα, με πρώτο το αυθεντικά λαϊκότερο κονάκι Βούρκα-Κατοικά και τελευταία τη νεοκλασική παραλλαγή του, το αρχοντικό Ε. Βαμβακά.⁴² Το κτήριο είχε γενικές διαστάσεις περίπου 17,50x11,80 μ. Το τμήμα που προεξείχε 2,30 μ. στον καλόν όροφο, μαζί με την προβολή του σαχνισιού, από τον κύριο όγκο του κτηρίου, δημιουργούσε προς τον δρόμο πρόσοψη 5,80 μ. Η διάσταση αυτή της προσόψεως μας δίνει καθαρό εσωτερικό χώρο 5,40-5,50 μ. – υπόθεση που επιβεβαιώνεται από τη σύγκριση με αντίστοιχους χώρους που έχουν αποτυπωθεί σε άλλα σημαντικά κονάκια της ίδιας εποχής σε Κοζάνη και Σιάτιστα. Το μέγεθος αυτό δεν μπορεί να αφορά στην

αίθουσα Σταθάτου, της οποίας οι εσωτερικές διαστάσεις είναι μετά βίας 4,90x4,65μ. Συνεπώς, η θέση του «καλού» οντά θα πρέπει να αναζητηθεί σε άλλη θέση μέσα στην κάτοψη, στην απέναντι από την προεξέχουσα πτέρυγα-

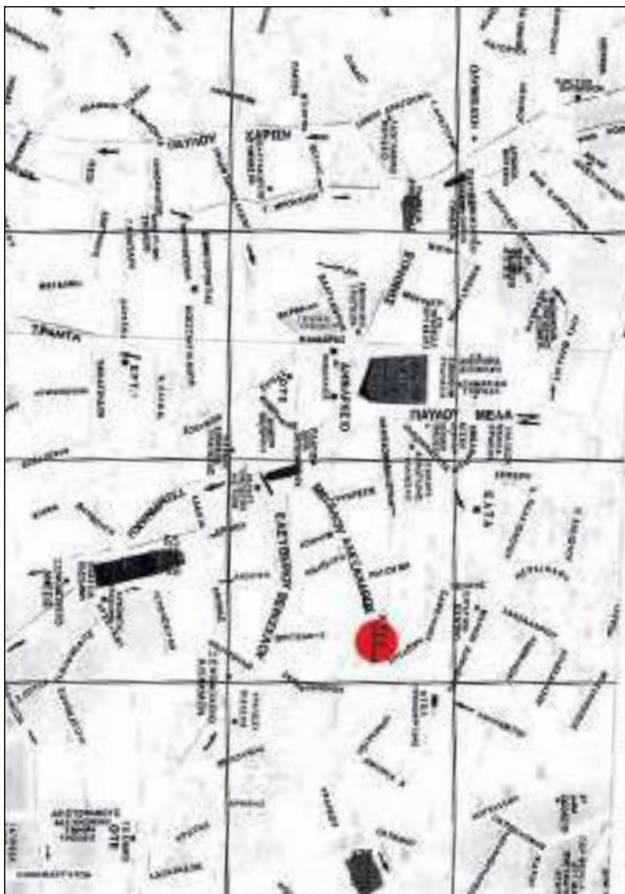
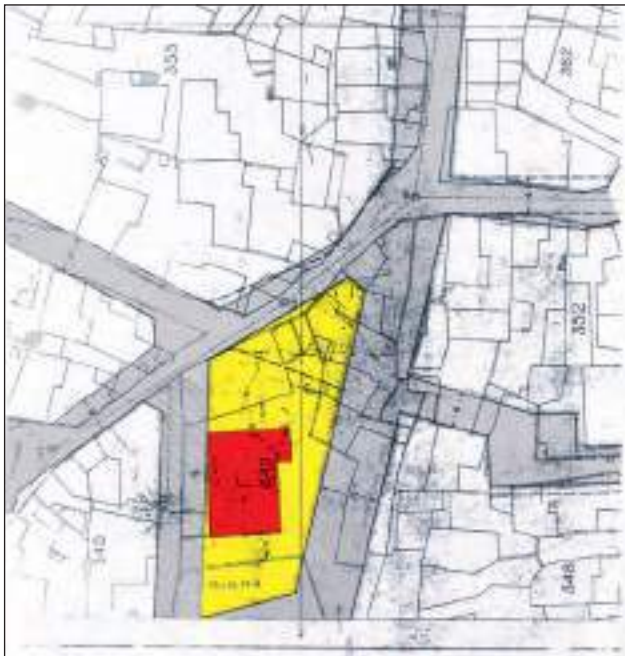
πλευρά, διότι σύμφωνα με τις περιγραφές και τις φωτογραφίες, η επίσημη αυτή αίθουσα βρισκόταν στη δεξιά πλευρά του δοξάτου, όπως φθάνει η σκάλα, της οποίας η θέση μάς είναι γνωστή (εικ. 140).

Εικ. 140α- β. Σχέδια αποκατάστασης της κάτοψης του καλού ορόφου του αρχοντικού Τοιμινάκη-Δημοξένου σε δύο φάσεις της λειτουργίας του (σχέδια της Έλ. Τουτουντζή).

ΠΟΛΗ	ΟΝΟΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΟΨΗΣ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΒΑΘΟΥΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΟΝΤΑΣ	ΠΑΡΑΘΥΡΑ
Κοζάνη	Τακιατζή		14,00	(5,10)4,32x 6,97	4+φεγγίτες
»	Τοιμινάκη	17,50	10,00	4,65x7,15	4 ή 3 χωρίς φεγγίτες
»	Ρώμπαπα	13,20	8,20	4,50	2
»	Αρμενούλη	15	13	4,80x7,80	3
»	Βούρκα	15	13	4,10x7,00	4+φεγγίτες
»	Λασσάνη	11,50	12,30	4,20x7,90	3
»	Κατσικά-Βούρκα	16,20		4,50	2
»	Σακελλάριου			4,50x6,80	3
Βέροια	Σαπουντζόγλου			4,80x8,40	3+φεγγίτες
»	Χατζαντώνιου			5,60x5,00	3
»	Τζίντου		15	4,00x6,80	3
Σιάτιστα	Κανατσούλη	17	15,50	4,00x6,60	3+φεγγίτες
»	Μανούση	18	14,50	3,90x7,20	»
»	Τσίπου	15,50	13,50	5,40x6,00	»
»	Νερατζόπουλου	17,00		4,00x6,50	3

Πίνακας συγκριτικών διαστάσεων και αριθμού κουφωμάτων για τα σημαντικότερα αρχοντικά της Κοζάνης, της Βέροιας και της Σιάτιστας, που ανήκουν στον εξεταζόμενο αρχιτεκτονικό τύπο.

Εικ. 141α-β. Σχέδια πολυεδομικά που τεκμηριώνουν τη θέση του αρχοντικού στην πόλη και τη μορφή γενικά της κάτοψης του ισογείου.

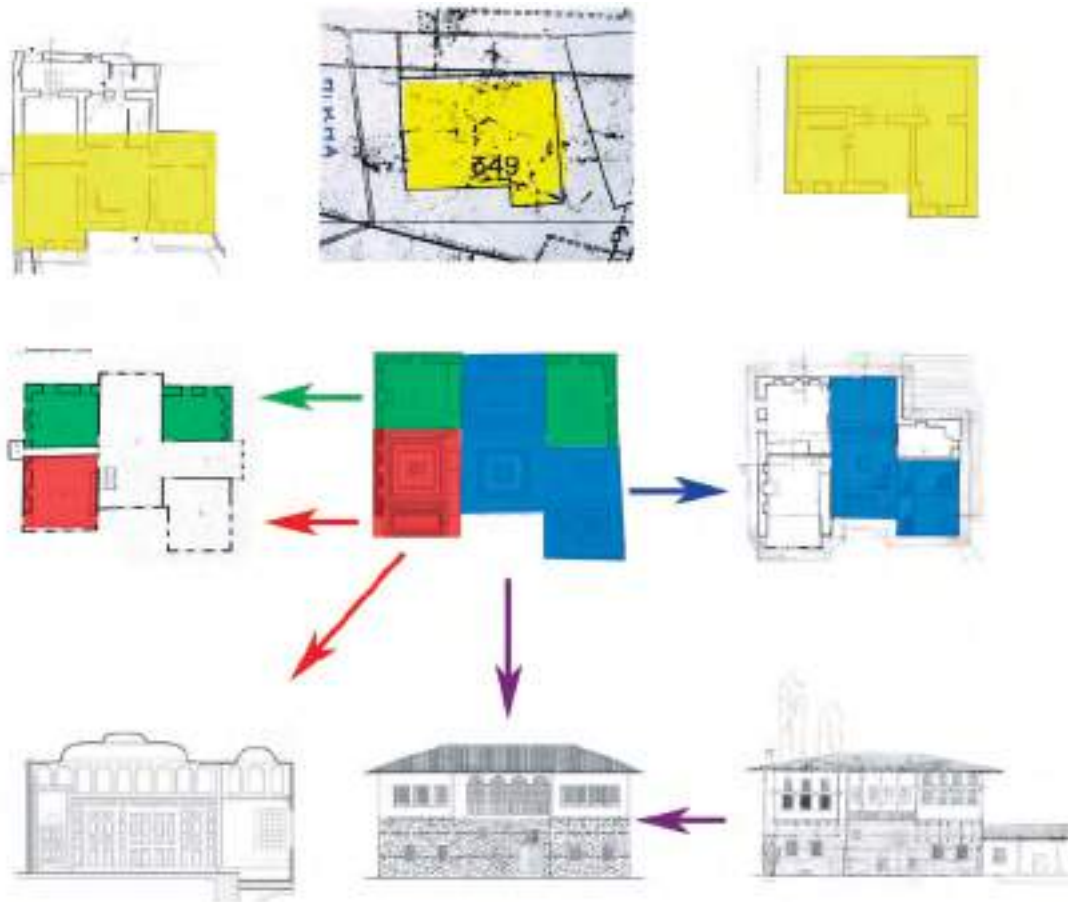
Όμοια, και οι γενικές διαστάσεις που δίνει το τοπογραφικό διάγραμμα δεν απέχουν από τον μέσο όρο που παρατηρείται σε όλα τα παρόμοια με εκείνο κτήρια (βλ. πίνακα και εικ. 139-142).

Δεν είναι γνωστό αν η διάταξη και ο αριθμός των παραθύρων, που προκρίθηκε στην αποκατάσταση του χώρου στο Μουσείου Μπενάκη, είναι ορθά. Οι αναστηλωτές επέλεξαν ως προσφορότερη λύση τα τέσσερα εν σειρά παράθυρα και γι' αυτό έδωσαν στον χώρο διάσταση 4,65 μ., οδηγούμενοι και από τις διαστάσεις των σωζόμενων οροφών. Η διάταξη αυτή συναντάται μόνο στο αρχοντικό Βούρκα και φέρει επί πλέον τη δεύτερη καθ' ύψος σειρά των φεγγιτών και μάλιστα στο χώρο όπου τοποθετείται το κίосκι, αλλά όχι για τον χώρο του «καλού» οντά, όπου η διάταξη των παραθύρων είναι πάλι τρία εν σειρά (εικ. 45, 48, 60, 65).

Η διάταξη που προαναφέραμε των τεσσάρων εν σειρά παραθύρων είναι ασυνήθιστη στην Κοζάνη και δεν έχει βρεθεί να σώζεται άλλη ομοιά της – με μόνη εξαίρεση στο χαμένο σήμερα αρχοντικό Τακιατζή. Η συνηθέστερη λύση είναι της σειράς των τριών ψηλών παραθύρων χωρίς φεγγίτες, πράγμα που θα πρότεινα να δοκιμαστεί στην αναπαράσταση του χώρου στα σχέδια που παραθέτω (εικ. 126, 139). Έτσι, οι τοιχίσκοι ανάμεσα στα παράθυρα αποκτούν μεγαλύτερες από τα 12 εκ. διαστάσεις, όπως π.χ. 30-60 εκ. στην Επισκοπή, 50 εκ. στο αρχοντικό Αρμενούλη, 40 εκ. στο αρχοντικό Δημοσκή (εικ. 56) κ.ά. Οι διαστάσεις των άλλων στοιχείων, τα οποία οργανώνουν τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο του εσωτερικού χώρου, είναι σίγουρα διαφορετικές από εκείνες που προκρίθηκαν για την αποκατάσταση. Οι φωτογραφίες της οικογένειας Δημοξένους, οι οποίες είχαν σταλεί στην Ελένη Σταθάτου για να λάβει καλύτερη γνώση του συνόλου που διαπραγματευόταν για να αγοράσει, δείχνουν σαφώς τις μικρότερες αποστάσεις μεταξύ των τοξωτών διαχωρών, των «μετοπών» του άνω διαζώματος (εικ. 78).

Αυτές, σε όλες τις περιπτώσεις σωζόμενου εσωτερικού διακόσμου που γνωρίζω, από τις μετρήσεις που πραγματοποίησα επί τόπου, δεν υπερβαίνουν ποτέ τα 17 εκ. μαζί με τα πλαίσια (τις κορνίζες δηλαδή) των διαχωρών, όπως στο αρχοντικό Τράντα, στο αρχοντικό Σακελλάριου (12 εκ.), και στα αρχοντικά Τακιατζή, Βαμβακά, Βούρκα και Βούρκα-Κατοικά. Στο ζήτημα αυτό όμως θα επανέλθουμε, πιο συστηματικά, σε άλλο κεφάλαιο.

Η χρονολογία κατασκευής του διακόσμου της αίθουσας Σταθάτου δεν είναι γνωστή. Οι απόγονοι της οικο-

Εικ. 142. Πίνακας με σχέδια συγκριτικής τεκμηρίωσης της μορφής του αρχοντικού Τοιμινάκη-Δημοξένους.

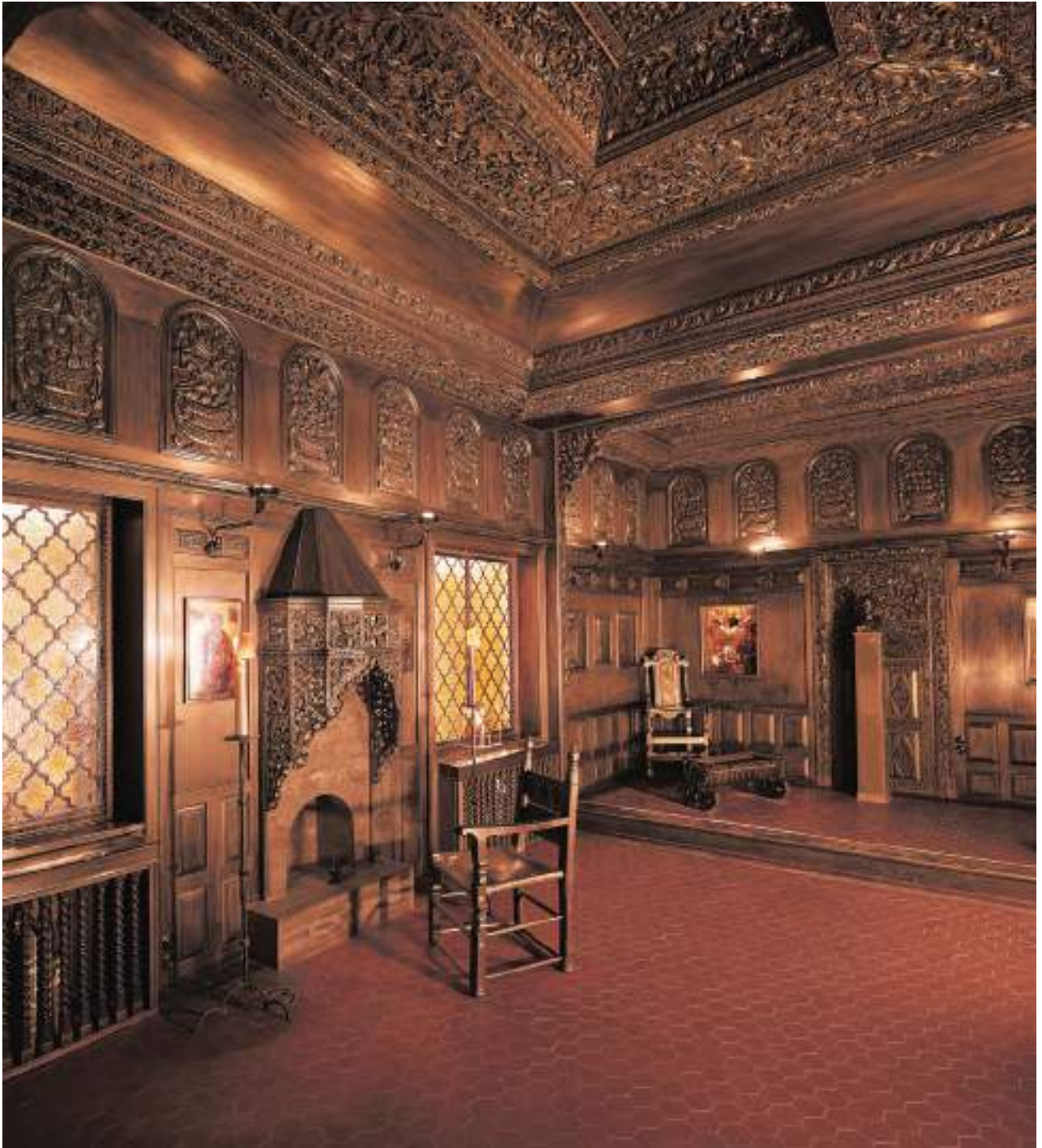
γένειας Δημοξένους δεν γνωρίζουν ποιοι ήσαν οι αρχικοί κτήτορες του κατεδαφισμένου πια, κοζανίτικου αρχοντικού, ενώ απ' τα έργα της συντήρησης των ξυλόγλυπτων στοιχείων της διακόσμησης δεν βρέθηκε κάποια ένδειξη (υπογραφή και χρονολογία) για το εργαστήριο που τα κατασκεύασε. Η μορφή, ωστόσο, του έργου, μας οδηγεί με βεβαιότητα στα μέσα του 18ου αιώνα: η τεχνική του συνεργείου των ταγιαδόρων χαρακτηρίζεται από βαθύ ανάγλυφο και έντονες διαφοροποιήσεις των επιφανειών (και ονομάζεται κουφωτό) επικρατεί από τα μέσα, περίπου, του 18ου αι. μέχρι τις αρχές του 19ου αι., οπότε αρχίζει να κυριαρχεί η τεχνική «σκαλιστά στον αέρα»: τα σχήματα και οι μορφές σχεδόν ανεξαρτητοποιούνται από το ξύλινο βάθος προσδίδοντας έντονη δραματικότητα στην κίνηση.⁴³

Η χρονολογική τοποθέτηση του οντά στα μέσα του 18ου αιώνα ενισχύεται και από το γεγονός ότι την ίδια περίπου εποχή σημειώνεται έντονη οικοδομική δραστη-

ριότητα στην Κοζάνη και χτίζονται νέα πλούσια και άνετα οικοδομήματα.⁴⁴ Η οικοδομική αυτή δραστηριότητα συμπίπτει με την άνθιση του εξωτερικού εμπορίου της περιοχής προς την Ευρώπη και ιδιαίτερα την Αυστροουγγαρία, όπως ήδη αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο.

Για την εκτέλεση των οικοδομικών αυτών εργασιών φαίνεται ότι η ευρύτερη περιοχή διέθετε τους εξειδικευμένους τεχνίτες, καθώς η Κοζάνη αναφέρεται σαν πόλη με οργανωμένα συνεργεία κτιστών, ήδη από τον 18ο αιώνα, ενώ τα γειτονικά μαστοροχώρια, Γαλατινή και Εράτυρα, είχαν όχι μόνο κτίστες («κουδαρέους»), αλλά και ξυλογλύπτες («ταγιαδόρους»). Ωστόσο, τίποτα δεν αποκλείει την πιθανότητα να δούλεψαν κι εδώ οι φημισμένοι Ηπειρώτες τεχνίτες, όπως στην περίπτωση της γειτονικής Σιάτιστας, όπου δούλεψαν «πελεκάνοι» Ζουπανιώτες, ξυλογλύπτες Ηπειρώτες, χτίστες από τα μαστοροχώρια της Ηπείρου και μαστόροι Κονιτσιώτες.⁴⁵

Οι ταγιαδόροι του 18ου αιώνα που εργάστηκαν για την

Εικ. 143. Η αίθουσα Σταθάτου στην πρώτη της έκθεση στο Μουσείο Μπενάκη.

κατασκευή του κοζανίτικου οντά της δωρεάς Σταθάτου χρησιμοποιήσαν ξύλα διαφόρων δέντρων. Το τζάκι και η οροφή σκαλίστηκαν πάνω σε θηλυκό κυπαρίσσι, όπως αναφέρει και η Χατζημιχάλη: «un odorant bois de cyprès», και η επίσημη θύρα σε ξύλο σπυροφόρων δέντρων. Τα τμήματα της μουσάντρας, που προστέθηκαν από την Ε. Σταθάτου, είναι από αγιού. Ο υψηλός βαθμός συντήρησης, η στιλπνότητα και η αισθητική ποιότητα που διατηρεί το ξύλο έως σήμερα, μετά την παρέλευση διακοσίων πενήντα ετών, αποδεικνύουν τη βαθιά γνώση που οι μάστορες της γλυπτικής του ξύλου είχαν κατακτήσει πάνω στην τέχνη τους, καθώς σημαντικό μέρος της αποτελούσε η προετοιμασία του ξύλου, το οποίο περνούσε από μια χρονοβόρα διαδικασία παραμονής στο νερό και στο λάδι, ώστε να χαθούν οι χυμοί και να γίνει κατάλληλο για σκάλισμα.⁴⁶

Στα 1928 η διάσημη συλλέκτρια Ελένη Σταθάτου αγόρασε, από τον τελευταίο ιδιοκτήτη του κοζανίτικου αρχοντόσπιτου, την ξυλόγλυπτη επένδυση του «καλού» οντά, για να διακοσμήσει μ' αυτήν το σαλόνι του αθηναϊκού εκλεκτιστικού μεγάρου της στην οδό Ηροδότου 22. Η επένδυση αυτή συσκευάστηκε και μεταφέρθηκε στην Αθήνα, όπου προετοιμάστηκε για την προσαρμογή της στον νέο χώρο (εικ. 146α-β).

Το σύνολο των εργασιών αυτών ανέλαβε και διεκπεραίωσε το γνωστό τότε αθηναϊκό επιπλοποιείο του Π. Νικολαΐδη. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των τεχνιτών που ζούσαν μέχρι το 1968 και μίλησαν στην Μ. Ευθυμίου-Χατζηλάκου, όπως π.χ. του Θανάση Μήλα, που εργαζόταν τότε –παραγίος– εκεί, τα διάφορα τμήματα της ξύλινης επένδυσης λύθηκαν, ξύστηκαν από τα χρώματα που είχαν, απαλλάχθηκαν από τα σαπισμένα τμήματα, επισκευάστηκαν και προστατεύθηκαν με ομοιόχρωμο λάδι και βερνίκι. Εκτός από την εργασία συντήρησης, τρεις από τους καλύτερους ξυλογλύπτες της εποχής, που συνεργάζονταν με τον Π. Νικολαΐδη, ο Μικρασιάτης Ιωάννης Δελαγραμμάτικας, ο Κυκλαδίτης Ιωάννης Παπαθεοδώρου και ο Αθηναίος Νίκος Νικολάου, κατασκεύασαν νέα ξυλόγλυπτα τμήματα αντιγράφοντας τα σχέδια και το ύφος των παλιών, έτσι ώστε να προσαρμοστούν τα στοιχεία του κοζανίτικου οντά στο σαλόνι της Ελένης Σταθάτου στο μέγαρό της.⁴⁷ Είναι βέβαιο ότι τα ξυλόγλυπτα τμήματα των φαρσωμάτων του «καλού» οντά, που είχε μόλις αγοράσει η Σταθάτου, διατηρούσαν σε σημαντική έκταση τα χρώματα και τα χρυσώματά τους. Όπως μας πληροφόρησε η κα Ελένη Μπλιούρα, συγγενής των τε-

λευταίων ιδιοκτητών, σε μια επίσκεψή της στο σπίτι των Δημοξένους για κάποια βαφτίσια, λίγο πριν αποξηλωθούν οι ξυλεπενδύσεις, εντυπωσιάστηκε από τις χρυσές ανταύγειες του διακόσμου, που γυάλιζαν στα φώτα της γιορτής.

Στη νέα του θέση, με την καινούργια διάταξη και χρωματική σύνθεση, ο οντάς φιλοξένησε μερικές από τις πιο πολύτιμες συλλογές κοσμημάτων και εικόνων της μεγάλης συλλέκτριας (εικ. 146α-β), ωστόσο η Ελένη Σταθάτου αποφάσισε, στα 1964, να τον δωρίσει στο Μουσείο Μπενάκη προσφέροντας, έτσι, στο πλατύ κοινό την ευκαιρία να θαυμάσει ένα εξαιρετικό δείγμα της λεγόμενης «ελληνικής λαϊκής τέχνης».

Εκτεθειμένος πια στον νέο χώρο, που διαμορφώθηκε ειδικά για να τον υποδεχθεί, ο οντάς διατήρησε στην πρώτη εκείνη φάση στο Μουσείο Μπενάκη σχεδόν την ίδια μορφή που είχε και στο σπίτι της Σταθάτου. Η αυθαίρετη εκείνη διάταξη του χώρου τον διαφοροποίησε σε δύο τμήματα, με την κατά 18 εκ. υπερέψωση ενός τμήματός του, της «κρεββάτας». Στην κρεββάτα αναλογούσαν τα 1,12 μ. του συνολικού μήκους του οντά (που ήταν 8,12 μ.), ενώ το πλάτος ήταν κοινό: 4,80 μ. Το ύψος στη μεν «κρεββάτα» ήταν 4,60 μ., στη δε σάλα 5 μ. (εικ. 143).

Καθώς οι επεμβάσεις των τεχνιτών της Ε. Σταθάτου στο έργο αυτό του 18ου αι. φαίνεται ότι είναι σημαντικές, έτσι ώστε να έχει –έως έναν βαθμό– αλλοιωθεί η αρχική του μορφή, η κύρια προσπάθειά μας στη μελέτη αυτή είναι να διερευνήσουμε και –στον βαθμό που αυτό είναι δυνατόν– να αποκαταστήσουμε την αρχική του μορφή, όχι μόνο ως προς τα μεμονωμένα διακοσμητικά στοιχεία, αλλά και ως προς τη συνολική αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου.

Η διαμόρφωση του ανωγιού παρουσιάζει μια σταθερή μορφή στα μακεδονικά αρχοντόσπιτα: το κλιμακοστάσιο καταλήγει σ' έναν μεγάλο, πλούσια διακοσμημένο προθάλαμο, το δοξάτο ή ντηλιακό,⁴⁸ που χρησιμοποιείται σαν χώρος υποδοχής των ανδρών και δεν έχει ποτέ τζάκι και μουσάντρας. Ο προθάλαμος αυτός οδηγεί στην είσοδο των οντάδων.⁴⁹

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Μεταβολές, υπολογισμοί και υποθέσεις
Η ξυλόγλυπτη διακόσμηση του αρχοντικού Τοιμνάκη-Δημοξένους βρίσκεται σήμερα αποσπασμένη από τον αρχικό της χώρο και το αρχιτεκτονικό της πλαίσιο. Η αποκοπή αυτή, αλλά και οι επεμβάσεις που έγιναν κατά